

Културенъ ландшафтъ

Понятие, характеристика и анализа съ огледъ
къмъ българскитъ земи

отъ

Игнатъ Пенковъ

1. Понятието ландшафтъ

Понятието ландшафтъ се популяризира въ нашата географска литература едва въ последно време. Професорътъ по география, И в. Б а т а к л и е в ъ, има предимно заслугитъ за това¹. Той възприема опредѣлението, че ландшафтътъ е географска областъ, въ която има най-голѣма общностъ и хармония между географскитъ явления². Това опредѣление е възприето въ научната географска литература, съ него ще работимъ и ние, но, разбира се, съ нѣкои допълнителни разяснения, които ще направимъ по-нататъкъ. Споредъ сжщия авторъ не е умѣстно замѣстването на понятието ландшафтъ съ българскитъ думи „страногледка“ или „земегледка“ и затова той е наклоненъ то да се възприеме у насъ, понеже си е пробило вече пжтъ въ научната литература³. Известно е, че френскитъ географи употребяватъ за сжщото понятие думата *paysage* (пейзажъ). И едната и другата дума си пробиха пжтъ въ нашата млада географска литература. Едни автори си служатъ предимно съ нѣмското обозначение *Landschaft* ⁴, а други предимно съ френското *paysage* ⁵. Напоследъкъ се правятъ опити да се замѣнятъ чуждитъ думи съ български такива. Думитъ „страногледка“, „земегледка“, „покрайнина“ и т. н. една следъ друга

¹ Вижъ работитъ му: Ландшафтно подѣление на България. Год. Соф. Унив., Ист. фил. фак., кн. XXX, 13, София 1934 г., стр. 3—43; Подѣление на България на главни географски области възъ основа на климата ѝ. Изв. на метеор. служба въ войската, кн. 2, София 1941 г., стр. 56—64 и Българскитъ ландшафти. Сп. Земя и хора, год. I, бр. 4, стр. 4—6. София 1942 год.

² Ландшафтно подѣление на България, стр. 4.

³ Пакъ тамъ, стр. 5.

⁴ Напр. Батаклиевъ, освенъ цитиранитъ работи, ще споменемъ още: Географията като наука и учебенъ предметъ съ огледъ къмъ географията въ България. Сп. учил. прегледъ, кн. 36, 1937 г. и др.; сжщиятъ авторъ употребява и думата пейзажъ.

⁵ Д. Ярановъ, Срѣдиземноморскитъ земи. Год. Соф. Унив., Ист. фил. фак., т. 34, 35 и 36, и Бѣломорска Тракия и Приморска Македония. Год. Соф. Унив., Истор.-фил. фак., т. 34, но Ярановъ употребява и понятието ландшафтъ, напр. въ работата му Разлогъ, Сп. Мак. пр. год. VIII, 1933 г. стр. 85 и т. н.

се явяваха като замѣстители на понятието *Landschaft* (съответно *pausage*), обаче безъ резултатъ.

Едва напоследъкъ Ж. Гължбовъ и Л. Диневъ ни даватъ много сполучливо българската дума земеобликъ, като замѣститель на съответнитѣ чужди — ландшафтъ и пейзажъ¹. Сжщо и въ своята встъпна лекция Ж. Гължбовъ работи предимно съ понятието земеобликъ². Така, че думитѣ „за сега на български езикъ нѣмаме съответна дума за географски ландшафтъ“, казани отъ проф. Батаклиевъ³ преди деветъ години, по наше разбиране, принадлежатъ вече на историята на българската географска терминология. Трѣбва, обаче, да отбележимъ, че понятието земеобликъ въ смисълъ на ландшафтъ или пейзажъ не е още популярно. Ние възприемаме понятието земеобликъ въ по-горе опредѣления смисълъ на ландшафтъ, но ще употрѣбяваме за по-голъма ясностъ и едното и другото.

II. Характеристика на културния ландшафтъ

Земеобликътъ (ландшафтътъ), като наученъ обектъ, е предметъ почти на всички природни науки: геология, петрография, почвознание, ботаника и зоология, последнитѣ две най-вече въ тѣхнитѣ био- и зоогеографски отдѣли, климатология, геофизика и география. Всички споменати науки, освенъ географията, третиратъ отдѣлни ландшафтни елементи, които сж частни явления отъ цѣлото (ландшафтъ). По тоя начинъ ние получаваме възъ основа на аналитични изследвания една синтетична картина за отдѣлнитѣ части на земята, при което всѣко пространство показва известни типични белези. По този начинъ се обрисова „образътъ на земята“, нейнитѣ почвени, растителни, климатични и т. н. пояси.

При все това, едно такова изучаване ни дава само една частична картина отъ общия географски земеобликъ, но не и него, като едно цѣло.

Синтезата върху цѣлия земеобликъ, обаче, се извършва само отъ географията, която проследява взаимодействието на всички ставаци на земната повърхнина явления и чиято последица е именно цѣлостния географски земеобликъ⁴. Излишно е да се отбелязва, че тая синтетична работа, която извършва географията, не може да се проведе безъ една анализа. И така, географията е наука за цѣлостния географски земеобликъ.

¹ Македония въ географскитѣ ѝ граници. Сп. Български туристъ, добавкъ къмъ кн. 6, София 1941, стр. 179—192.

² Единство и аналитична характеристика на физиогеографския ландшафтъ. Встъпна лекция, ржкопись, четена на 17. XII. 1942 г. въ София.

³ Ландшафтно подѣление на България, стр. 5.

⁴ H. H a s s i n g e r, Die Landschaft als Forschungsgegenstand. Schr. d. Vereines z. Verbreitung naturwiss. Kenntnisse in Wien 1936/37, S. 80.

Въ географията понятието ландшафтъ се схваща двойко, като се говори за природенъ и културенъ ландшафтъ¹.

Ландшафтитѣ биватъ природни, които оставатъ незасегнати отъ културната дейность на човѣка и културни, когато последниятъ е промѣнилъ въ известна степенъ тѣхното първоначално състояние. Между тия два вида се говори често и за полуприродни или полукултурни ландшафти².

Споредъ Ж. Гължбовъ единството на физикогеографския ландшафтъ, който е природниятъ елементъ въ географския ландшафтъ въобщо, съществува само за себе си въз основа на неговата вътрешна законосъобразность, а човѣкътъ въ неговитѣ социални групировки, който е сжщо една по-голѣма или по-малка творческа сила въ географията (т. е. въ културния ландшафтъ, б. н.) използва само онази частъ отъ физикогеографската сръда, която има стойность за него като производителна сила³.

Явно е, че културниятъ ландшафтъ, който е обектъ на нашето по-нататѣшно разглеждане, се гради върху физикогеографския земеобликъ, плюсъ творческата сила на човѣка, макаръ последниятъ да има едно подборно отношение къмъ физикогеографския ландшафтъ.

Малко сж ландшафтитѣ по земното кълбо, които сж запазили своя природенъ характеръ. Где повече, где по-малко, човѣкъ се е втурналъ да преобразува околната му природна обстановка съ цель да направи своя животъ по-лесенъ и по-рохленъ.

Земитѣ съ дълго културно развитие сж най-богати на старини въ тѣхния културенъ земеобликъ. Останки отъ нѣкогашно културно развитие продължаватъ да живѣятъ и до днесъ всрѣдъ ландшафтната картина (напр. църквитѣ и мнастиритѣ около Охридъ, сжщитѣ въ и около Търново, развалинитѣ при Мадара и Плиска и т. н.) За облика на днешния културенъ ландшафтъ допринасятъ сжщо и останки отъ културната дейность на чуждитѣ народи, които като поробители на дадена земя пренасятъ и своето строително изкуство и т. н.⁴ (напр. турцитѣ, които създаватъ „поориенталчването“ не само на нашитѣ земи, но и на цѣлия Балкански полуостровъ, а дори и на земи внѣ отъ него съ джамии бани, кервансарай и т. н.).

Така постепенно всички стари културни ландшафти се

¹ Д. Ярановъ говори въ цитираната работа „Бѣломорска Тракия и Бѣломорска Македония“, стр. 98 и за трети видъ ландшафтъ „деградиранъ“, т. е. подивѣлъ, упадналъ културенъ ландшафтъ.

² H. H a s s i n g e r, Die Geographie des Menschen, Klutes Handbuch der geogr. Wissenschaft Allg. Geogr. II. S. 179, 255 u. f. f., сжщо Батаклиевъ: Ландшафтно позѣление, стр. 5.

³ Вижъ цитираната встъпна лекция.

⁴ S. P a s s a r g e, Die Grundlagen der Landschaftskunde. Hamburg 1919.

изграждатъ като полигенерационни, при което останките на отдѣлнитѣ културни генерации, подобно на геологическитѣ пластове, изпъкватъ въ културногеографския земеобликъ едни до други, или пъкъ по-младитѣ прикриватъ по-старитѣ, така че тѣ само чрезъ разкопкитѣ на археолога или предисторика могатъ да се видятъ. Така като създателъ на живия инвентаръ на културния ландшафтъ се явява човѣкътъ отъ различни исторически времена, различни народи и раси, различни културтрегери, съ различна обществена и социална организация. Твърде често, обаче, се случва, че културниятъ ландшафтъ се създава не по пѣтя на постепенното, непрекъснатото развитие. Това зависи отъ обстоятелството, дали по-новитѣ културни влияния се свързватъ съ стари култури, или първитѣ влияятъ следъ като последнитѣ сж били вече унищожени. При последния случай виенскиятъ професоръ по културна география, Hugo Hassinger, говори за културна абразионна поврѣхнина¹. Такива културни абразионни поврѣхнини се създаватъ по нашитѣ земи, споредъ насъ, на два пѣти: а) по време на великото преселение на народитѣ и б) по време на турското нашествие.

Моногенерационни културни ландшафти имаме само при новоразорани области (напр. новоразоранитѣ площи по политѣ на Голо-бърдо при с. с. Студена, Кралевъ долъ и Църква² или при новонапоявани, доскоро сухи мѣстности.

Съ тия пояснения върху създаването на културния ландшафтъ виждаме сжщевременно и какви сж задачитѣ на една генетична културна география³.

Географията на културния ландшафтъ (Kulturgeographie)⁴ има за задача да изучи новосъздаването и преобразуването на културния ландшафтъ отъ човѣка⁵.

Проф. Hassinger схваща културната география като наука, която изучава влиянието на човѣка върху природния ландшафтъ. Културната география, казва той, е науката за пространственото разпространение и диференциране на она човѣшка културна дейностъ, която е отъ сжщественно значение за съз-

¹ Die Geographie des Menschen, S. 255.

² Подробности вижъ въ работата ни: Das Strumagebiet. Dissertation, Wien, 1943.

³ N. Creutzburg, Über den Werdegang von Kulturlandschaften. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde zu Berlin, 1928, S. 412—425; сжшо Krebs, Natur und Kulturlandschaft. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde zu Berlin, 1923, S. 81—91.

⁴ Това име употребява за първи пѣтъ въ научна работа Е. Карп (1854 год.). Подробности у Н. Hassinger, Die Geographie des Menschen, S. 242.

⁵ Otto Maull, Geographie der Kulturlandschaft. Sammlung Göschen, Band 1055. Berlin und Leipzig 1932. S. 10.

даване характернитѣ черти на културния ландшафтъ¹.

Създаването на последния, както споменахме, зависи отъ „творческия допиръ“ на човѣка съ физикогеографския процесъ² или както Maull казва „отъ естествената природна обстановка и творещата културна сила на обитателя на даденъ ландшафтъ зависи културния обликъ на последния“³.

Колкото по-голъми сж културнотворческитѣ възможности на единъ народъ, толкова по-напредъ е отишло пресъздаването на родната му земя, толкова по-голъма е и победата на човѣка надъ природата. Културниятъ ландшафтъ, казва Krebs, се създава върху природния, както едно изящно или едно неподходящо облъкло върху тълото на човѣка. Дали ще бжде първото или второто състояние върху природната обстановка, зависи отъ твореца на ландшафта, т. е. отъ човѣка⁴. Отъ последниятъ зависи хармонията въ общия, културногеографски ремеобликъ. Хармонията не е обаче само хубостъ, но и целеобразностъ.

Следъ тая кратка, но, смѣтаме, достатъчна характеристика на културния ландшафтъ, считаме, че не ще бжде излишно да споменемъ, че люлката на учението за културната география е Германия⁵. Макаръ и по-слабо, но и френскитѣ географи се занимаватъ съ въпроси изъ културната география⁶.

Въ Съветския съюзъ въпроситѣ изъ областъта на антропогеографията, а така сжщо и тия отъ културната география, доколкото ни е известно, не намѣриха признание за самостоятелно разглеждане, а се третиратъ въ стопанската география.

¹ H. Hassinger, Die Geographie des Menschen. S. 242. Подобни мисли той изказва и въ статията си: Die Geographie als Grundlage von Raumforschung und Raumplanung, печатана въ тая книга на Известието.

² Ж. Гълъбовъ, Встъпна лекция.

³ Otto Maull, Geographie der Kulturlandschaft. S. 11.

⁴ N. Krebs, Natur- und Kulturlandschaft. S. 83; сжщото у Otto Maull, Geographie der Kulturlandschaft. S. 13.

⁵ Освенъ цитиранитѣ до тукъ работи ще споменемъ за сега още: N. Creutzburg, Kultur im Spiegel der Landschaft. Das Bild der Erde in seiner Gestaltung durch den Menschen. Ein Bilderatlas, S. 16 mit 374. Abbildungen. Leipzig 1930.

⁶ Ще споменемъ следнитѣ: а) J. Brunhes, Géographie humaine. t. I, II et III, p. XI + 987. Paris 1934. IV-ème édition.

б) J. Blache, L'homme et la montagne (една синтеза на планинския животъ въ свѣта). Paris 1933.

в) E. Aubert de la Rue, L'homme et les îles (човѣкътъ и дейността му въръдъ островната природна обстановка). Paris 1935.

г) M. Negubel, L'homme et la côte. Paris 1937 (характеристика на морския бръгъ съ огледъ на нѣкои пристанища, напр. Ню-Йоркъ, Глазговъ и т. н. Последнитѣ три работи сж отдѣлни книги отъ сборката „Géographie humaine“. Collection dirigée par P. Defontaines).

д) J. Blache, La campagne en pays noir. Essai sur les caractères du paysage rural en Afrique Occidentale. Revue de Géogr. Alpine, t. 28. Grenoble 1940. P. 347—388.

е) A. Demangeon, Le paysage, miroir de la civilisation d'après l'ouvrage de N. Creutzburg. Annales de Géographie, t. XL, 1931.

III. Анализа на културния ландшафтъ

Споменахме, че културногеографскиятъ земеобликъ е едно цѣло (една синтеза), получено отъ анализирането на съставнитѣ му елементи или компоненти.

Ясно е отъ до тукъ казаното, че последнитѣ иматъ двояка основа: а) природна (физикогеографския процесъ) и б) антропогенна (културногеографския процесъ).

За да направимъ една пълна анализа на културния ландшафтъ, ще се спремъ поотдѣлно на всѣка една отъ тия две групи.

Единството на културногеографския земеобликъ може да се гради само върху здравата физикогеографска основа и затова започваме съ нея.

1) Физикогеографския процесъ

Три вида енергии творятъ сложния физикогеографския процесъ: слънчевата радиация, ендегенното напрежение и земната гравитация¹. Вжтрешната закономерность между отдѣлнитѣ компоненти личи особено ясно при физикогеографския процесъ. Въ долината на р. Амазонка напр. всичко, като започнемъ отъ най-малката животинка и свършимъ съ търговията и съобщенията на човѣка, е въ пълна зависимостъ отъ влиянието на гората и водата, които отъ своя страна сж взаимно причинно свързани².

Измежду физикогеографскитѣ компоненти най-голѣмо влияние има климатътъ; почвата, растителната покривка, извѣтрителниятъ процесъ и водниятъ балансъ сж негова рожба, но тѣ сж сжщевременно до известна степенъ въ зависимостъ и отъ геоложкия строежъ и релефа³.

Климатътъ, като ландшафтна компонента влияе за създаването на климатични провинции т. е. области, въ които всички климатични елементи показватъ такова единство, че водниятъ балансъ, растителната покривка и почвитѣ получаватъ по сжщина единенъ характеръ⁴.

И тѣй, климатътъ прониква и влиза въ взаимодействие съ всички елементи на сложния физикогеографския ландшафтъ и се разкрива не вече като тѣсенъ атмосференъ процесъ, а многократно обусловенъ и обуславящъ физикогеографския про-

¹ Ж. Гължбовъ, Встъпна лекция.

² N. Krebs, Natur und Kulturlandschaft. S. 83.

³ S. Passarge въ работата си Einführung in die Landschaftskunde, Leipzig-Berlin 1933, стр. 55 дѣли ландшафтобразуващитѣ елементи на:

а) пасивни, свързани съ земната кора съ изключение на вулканичнитѣ изригвания и земетръситѣ и

б) активни, които сж подвижни и промѣнливи и сж климатично обусловени.

⁴ Пакъ тамъ, стр. 54.

цесъ, въ който причината и следствието се многократно преплитатъ¹.

Тукъ му е мѣстото да отбележимъ, че и самия човѣкъ отчасти въ своята дейностъ може да повлияе върху климатичната обстановка на дадено мѣсто. Напр., изсичането на горитѣ или нови насаждения, регулиране на рѣкитѣ, пресушаване на блатата и т. н. могатъ да доведатъ до намаляване нивото на подпочвената вода, а съ това отчасти да се промѣни и климата². Не ще и съмнение напр., че голѣмитѣ градове подобно на горитѣ упражняватъ едно умекчаване на вѣтровата сила и мѣста, лежащи на противовѣтровата посока попадатъ въ вѣтрова сѣнка³.

Характеристиката на климата има голѣмо значение за правилното и всестранно разбиране на стопанската структура на даденъ ландшафтъ. Отъ климата зависи изборътъ на единъ или другъ сортъ растения въ областта на селското стопанство⁴. Знайно е още, че климатътъ опредѣля и продължителността на селско-стопанския сезонъ, а това е отъ голѣмо значение и за разпредѣлението на работнитѣ рѣце (напр. ходенето по гурбетчилъкъ отъ Троянско⁵, ходенето на балканджитѣ по „романя“, т. е. на жътва изъ равна Тракия, пастирскитѣ сезонни придвижвания и т. н.). Климатътъ влияе и върху съобщенията (напр. зиме по р. Дунавъ преставатъ съобщенията поради замръзването на рѣката и ледохода, а по нѣкога и поради мъглитѣ).

Другъ важенъ елементъ въ физикогеографския процесъ е водниятъ балансъ. Той е типиченъ качественъ и количественъ показател на физикогеографския процесъ. Ж. Г ъ л ж б о в ъ отдава съ право много голѣмо значение на водния балансъ за мелиорационнитѣ и напоителни работи. Познаването на неговата динамика и опита да му дадемъ желаното отъ насъ направление, е въ пълна зависимостъ отъ познаването на общия физикогеографски процесъ. Въ този именно смисълъ, казва Г ъ л ж б о в ъ, както хидроложитѣ прогнози, така и

¹ Ж. Г ъ л ж б о в ъ, Встъпна лекция.

² Otto Maull, Geographie der Kulturlandschaft. S. 8.

³ Подробности за влиянието на човѣка върху климата вижъ у E Fels, Der Mensch als Gestalter der Erde. Bibliographisches Institut Ag. in Leipzig 1935. S. 4—206, особено въ отдѣла Der Mensch als Gestalter des Klimas, S. 9—32.

⁴ Интересни въ това отношение сж напр. работитѣ: А. Бешковъ, Климатътъ на Горнотракийската низина и памучната култура. Изв. бълг. геогр. д-во, Год. I, София 1933 г., стр. 109—115; Ив. Батаклиевъ, а) Розовата култура въ България, сп. „Българска мисълъ“, год. XI, кн. IV, стр. 256—262; б) La production agricole en Bulgarie en relation avec le sol et le climat etc.; Extrait des Comptes rendus du Congrès international de Géographie. Amsterdam 1938, p. 174—188; в) Der Reisanbau in Bulgarien Mitt. d. Geogr. Ges. in Wien. Bd. 85. S. 97—99 и т. н.

⁵ Вижъ работата ни „Градъ Троянъ“. Поселищно-стопански черти, София 1941 г., стр. 44.

борбата съ сушата и излишната влага, трѣбва да бждатъ поставени на широка физикогеографска основа¹. Непознаването на водния балансъ и на общия физикогеографски процесъ може да доведе при отводнителни и оросителни работи до печални резултати, напр. по р. Струма, особено въ Сърското поле². Културногеографски преценена, водата има голѣмо значение не само като вода за пиене, но и за селското стопанство, особено въ земи като българскитѣ (на синура между два и дори три взаимнопреплитащи се климатични типа)³; на мѣста трѣбва да се отводнява, а на мѣста — напоява. Така напр. въ областта на Горна Струма имаме отводняване (въ Радомирското поле имаме отводнителни работи, които до голѣма степенъ сж въ връзка съ тектонския животъ на котловината), а въ Сръдна и Долна Струма — повече оросяване⁴. Най-после водата има значение и като механическа, двигателна сила, а знаемъ, че именно такива мѣста по рѣкитѣ сж зародишни мѣста за селищата. Въ последнитѣ 20 години по нашитѣ земи все повече се използва водата за добиване на електрическа енергия, напр. Рилска рѣка, Вжча, Осъмъ и т. н. Разбира се, че не трѣбва да се премълчи и значението на водната мрежа за пктищата, напр. р. Дунавъ, а въ миналото и долнитѣ течения на Вардаръ, Струма и Марица сж служили за пренасяне на стоки.

Влиянието пкъ на климатичния и хидроложкия процесъ е отъ голѣмо значение за почвообразуването. Тѣ позволяватъ едно почвено-климатично зонироване на земята въ хоризонтално или вертикално отношение. Почвитѣ заедно съ климата опредѣлятъ растителния свѣтъ, неговото разнообразие и доходност⁵.

Почвата, обаче, не по-малко е рожба и на растителния миръ, който пкъ е въ промѣнливо взаимодействие съ нея. Но почвата за насъ е важна за изучаването на културния земеобликъ дотолкова, доколкото тя взема участие при неговото създаване, а не сама за себе си, което пкъ е задача на почвоведението.

Биогеографскитѣ фактори влияятъ върху климата, водния режимъ, извѣтрителния процесъ и др., но тѣ иматъ и голѣмо културногеографско значение, напр. отъ горитѣ зависятъ пктищата при по-малко културнитѣ народи. И

¹ Ж. Гължбовъ, Встъпна лекция.

² Вижъ Д. Ярановъ, Бълморска Тракия и Приморска Македония, стр. 36.

³ Ж. Гължбовъ и Л. Диневъ, Македония въ географскитѣ ѝ граници, стр. 188.

⁴ За отводнителнитѣ работи по Дунавския брѣгъ вижъ у Ив. Батаклиевъ, Нашиятъ Дунавски брѣгъ, Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. III, 1935, стр. 255—257.

⁵ Вижъ напр. работата на Ив. Батаклиевъ, La production agricole en Bulgarie etc. . . p. 174—188.

до днес горитъ като доставчици на строителен материал влияят върху физиономията на селищата¹.

Не по-малко е тяхното значение и като топливен материал, особено въ земитъ бедни на въглища и богати на гори².

Особено мѣсто въ физикогеографския земеобликъ заемат животнитъ, поради тяхната подвижност и възможност за ориентиране. Тѣ иматъ значение за ландшафта само тогава, когато се явяватъ масово, не единичнитъ животни, а стада, ята отъ тяхъ, напр., чайкитъ на морския брѣгъ, стадата овце и др. Знаино е, че и свѣтътъ на животнитъ е подложенъ на голѣми промѣни отъ човѣка. Ще приведемъ единъ малкъ примѣръ съ лалугера. Чрезъ антропогенни промѣни за него сж създадени нови условия за съществуването му въ близката околностъ на градъ Плѣвенъ. При застрояването на новия бѣжански кварталъ и казармитъ западно отъ града това животно изчезна отъ тия мѣста, докато преди 15—20 години имаше значение за земеоблика имъ. Други примѣри могатъ лесно да се посочатъ.

Не по-малко важенъ физикогеографски елементъ сж земноповърхнитъ форми, които зависятъ не само отъ ендегеннитъ сили, но сж въ връзка и съ до тукъ изброенитъ елементи. Земноповърхнитъ форми, до известна степенъ, чертаятъ пжтищата, стопанството, а съ това и възможноститъ за заселване. Но за тяхъ ще стане дума по-нататкъ.

При единъ такъвъ общъ прегледъ на ландшафтобразуващитъ фактори заслужаватъ да се упоменатъ още и геоложкия строежъ и петрографския съставъ на материалитъ, които изграждатъ даденъ ландшафтъ. Въ зависимостъ отъ тяхъ се строятъ и сградитъ на селищата: така напр., въ едни мѣстности преобладаватъ гранити (Кюстендилъ), сиенити (Витоша за София, тепетата за Пловдивъ и др. т.), кристалинни шисти, базалти и др.; въ други — самата прѣстъ е градивенъ материалъ, като отъ нея се приготвяватъ буси³, тухли и др., които отъ своя страна влияятъ върху външния изгледъ на сградитъ. Отъ подземнитъ богатства зависятъ пѣкъ, както

¹ Двуетажнитъ балкански къщи и тяхнитъ хубави тавани, украсени съ рѣзба въ Елена, Тръвна, Габрово, Троянъ и Тетевенъ сж въ връзка все съ богатитъ гори, които Стара планина носи на плещитъ си.

² Гунчо Гунчевъ, Вакарелъ — антропогеографски проучвания. Год. Соф. унив., Ист.-фил. фак., кн. XXIX, стр. 159. Сжшо и Л. Диневъ, въ работата си „Селищната област по Искърския проломъ“, Год. Соф. унив. Ист.-фил. фак., кн. 39, стр. 150—151 ни дава такива примѣри за селищата по Искърския проломъ.

³ Вижъ нашата работа „Село Казичане“, сп. Архивъ за поселищни проучвания, год. I, кн. IV, стр. 28.

ще видимъ, стопанството и селищата, а дори тѣ сж отъ значение за развитието и на пжтната мрежа¹.

Съ казаното до тукъ ние анализирахме физикогеографския земеобликъ и накратко характеризирахме елементитѣ му.

По въпроса, кой отъ тия елементи е най-важния за създаването на ландшафта, мненията не си сходятъ. За едни (А. Hettner¹, А. С. Берг²), главниятъ факторъ е климатътъ, за други (S. Passarge³) — релефа, за К. Sapper⁴ не малка роля въ това отношение играе геоложкия строежъ. N. Krebs⁵ отдава голѣмо значение, освенъ на климата, още и на положението на странитѣ и отношението имъ къмъ близкитѣ и далечни ландшафти. Н. H assinger⁶, като има предвидъ всички географски елементи, дѣли земята на 43 ландшафтни типа. Не само споменатитѣ, но и много други автори отдаватъ значение най-вече на цѣлостния физикогеографски процесъ като ландшафтообразуваща сила.

Ж. Г ъ л ж б о в ъ, подобно на Бергъ, дава за планинскитѣ земи като най-важенъ факторъ геоморфоложкия елементъ (релефа), за обширнитѣ равнини пкъкъ климатичния процесъ, а следъ него почвения и фитоекологкия⁷. За България проф. Ив. Батаклиевъ прави ландшафтно подѣление възъ основа на всички географски фактори⁸. Д. Я р а н о в ъ пкъкъ раздѣли българскитѣ земи на морфоложки зони⁹. По-късно пакъ Ив. Б а т а к л и е в ъ дѣли българскитѣ земи на географски области възъ основа на климата, но не отрича, че у насъ отъ голѣмо значение сж и геоморфоложкитѣ белези, които на мѣста взематъ привесъ надъ първия¹⁰.

До тукъ ние направихме единъ анализъ на природнитѣ елементи, участвуващи въ изграждането на културния ландшафтъ.

¹ Знае се, че нѣкои минерали и метали сж били най-важната причина за преселвания и колонизации, напр. финикийцитѣ заради медъта идватъ на о-въ Кипъръ, заради оловото — въ Англия, златото ги примамва, за да се заселятъ въ Сев. Африка, Индия и т. н.; въ по-ново време испанцитѣ заселиха Мексико заради среброто му, европейцитѣ — Аляска заради златото, сжщо руситѣ — Сибиръ и т. н. Така тѣ чертаятъ и пжтищата.

² Die Klimate der Erde, Geographische Schriften, Heft 5. Leipzig und Berlin 1930. S. 98.

³ Природа СССР. Государственное учебно-педагогическое издательство. Москва 1938.

⁴ Vergleichende Landschaftskunde, Berlin 1921.

⁵ Geologischer Bau und Landschaftsbild, Braunschweig 1917.

⁶ Natur und Kulturlandschaft. S. 94.

⁷ Die Landschaft als Forschungsgegenstand. S. 90.

⁸ Встъпна лекция.

⁹ Ландшафтно подѣление на България, стр. 6.

¹⁰ Les zones morphologiques dans les parties centrales et orientales de la Peninsule Balkanique. Сборникъ на IV конгресъ на славянскитѣ географи и етнографи. София 1936 г., стр. 78—82.

¹¹ Подѣление на България на главни географски области възъ основа на климата, стр. 58.

Както казахме, за създаването на последния, по-голъма роля играятъ антропогеннитѣ елементи.

2) Културногеографскиятъ процесъ

Тия два вида елементи, природни и антропогенни, свързани въ едно многообразно, причиннообусловено вътрешно взаимодействие създаватъ сложната и безкрайно диференцирана картина на даденъ културенъ ландшафтъ.

За облика на културния ландшафтъ¹ има значение културната дейностъ на човѣка, проявена въ стопанството, селищата и съобщенията, не само защото въ тѣхъ може да се установи обусловеността имъ отъ цѣлостния географски процесъ, но и защото тѣ сж и съставни части на ландшафта, които ние виждаме и които тукъ въ по-малкъ размѣръ, а другаде въ по-голъмъ — опредѣлятъ и изгледа на културния земеобликъ.

Ние, най-просто казано, се занимаваме съ тѣхъ и ги описваме като инвентаръ (съставни части) на ландшафта, а отъ изследването на тѣхнитѣ елементи търсимъ обяснението имъ така, както и геоморфологията изследва земноповърхнитѣ форми.

Германскиятъ географъ G. Vegener бележи съ право, че до най-ново време само частично е билъ третиранъ въ географията въпросътъ за влиянието на човѣка върху природния ландшафтъ и пресъздаването му въ културенъ². Географитѣ J. Brunhes³, Creutzburg⁴, Fells⁵, Maull⁶ и Hassinger⁷, сж които изтъкнаха голѣмото значение на стопанството за физиономията на странитѣ и ландшафтитѣ.

Развитието на единъ културенъ ландшафтъ, казва Creutzburg⁸, не е нищо друго, освенъ развитие на комплекса отъ неговитѣ антропогенни елементи. Отъ последнитѣ зависи и неговиятъ образъ, който може да се схване като една морфология и да се установи чрезъ една анализа⁹.

¹ Културната география, споредъ Н. Hassinger (вж. работата му Die Geographie des Menschen, S. 244), неправилно бива наричана стопанска география (стопанство, селища и съобщения), понеже за създаването на културния ландшафтъ човѣкътъ участвува не само съ неговата „цивилизация“ (стопанство, селища и съобщения), но и съ своята духовна култура (езикъ, религия, изкуство, обществени организации и т. н.), чието проявление намира дълбоко отражение въ културния земеобликъ на дадена страна.

² Der Mensch und das Antlitz der Erde, Geogr. Zeitschr., B. 33, 1927, S. 371.

³ Géographie humaine, IV-ème édition.

⁴ Über den Werdegang von Kulturlandschaften.

⁵ Der Mensch als Gestalter der Erde.

⁶ Geographie der Kulturlandschaft.

⁷ Die Geographie des Menschen.

⁸ Über den Werdegang von Kulturlandschaften, S. 413

⁹ O. Schlüter, Die analytische Geographie der Kulturlandschaft, S. 319.

Съществуването на човѣшкия животъ, съответно на общитѣ му изисквания, направлява човѣшката дейность, която ландшафтното се изразява въ създаването на стопански, селищни и съобщителни пространства. Ето защо анализата въ културната география изследва стопанския, селищния и съобщителния елементъ на културния ландшафтъ.

Благодарение на разнообразната причинна връзка между тѣзи три елемента, произлиза въ единството и цѣлостта на културния ландшафтъ нѣщо ново, което може да се долови само по пътя на анализата.

Чрезъ стопанската си дейность човѣкътъ преобразува най-голъма частъ отъ земната повърхность. Земедѣлието, животновъдството, горското дѣло, ловътъ и риболовътъ сж стари форми на стопанство и върху тѣхъ се изграждатъ като самостоятелни рударството, индустрията и търговията. Почти всички тия стопански дейности сж въ непосредствена зависимостъ отъ природния ландшафтъ; само последнитѣ две сж непрѣко зависими.

Земедѣлието, като частъ отъ общото стопанство, е важенъ факторъ въ създаването на културния земеобликъ. Земедѣлието, горското дѣло, отводняванията и напояванията сж въ зависимостъ отъ климата и при тѣхъ се установява известна зоналность, напр. въ Северна България се засѣватъ предимно зърнени храни, а въ Долно-Струмската долина — предимно тютюни и други култури, изискващи изкуствено напояване. Образътъ на културния ландшафтъ на българскитѣ земи е здраво свързанъ съ земедѣлието, макаръ че у насъ обработваемата площъ да не е повече отъ 40% отъ цѣлата повърхнина.

Земедѣлието влияе върху ландшафтната картина двойко: първо, чрезъ формата на землищата и второ, чрезъ земедѣлскитѣ култури, които се засѣватъ. У насъ, гдето комасацията още не е проведена, землищата иматъ неправилна форма, сжщо и нивитѣ на които тѣ сж раздѣлени, като въ това отношение нашитѣ землища сж въ пълнъ контрастъ съ тия на странитѣ отъ Сръдна и Западна Европа.

Разпокъсаността на земята у насъ идва най-вече следъ Освобождението, когато изчезватъ чифлишкитѣ стопанства, а така сжщо и тия на голѣмитѣ български семейства (задруги). При съответнитѣ правни и социални отношения у насъ се идва до още по-голъмо разпокъсване на земитѣ, като се пада на земедѣлско домакинство по 13-2 парчета ниви при сръдна голѣмина 3-74 декари на парче нива¹. Макаръ и въ такава състояние на разпокъсаностъ, все пакъ още е възможно всрѣдъ

¹ П. Егоровъ, Характерни особености въ организацията на земедѣлското стопанство. Трудове на Стат. инст. за стопански проучвания, 1936 г., кн. 2—3, стр. 126.

землищата да се схване нѣкогашното единство на земитѣ, притежание на отдѣлнитѣ родове т. н. блокови парцели (Blockflur), за които ни съобщава и Wilhelmu¹. За сжщото ни дава сведения и Ив. Батаклиевъ, който пѣкъ обрѣща внимание за ролята на т. н. паракендени имоти². Ние самитѣ установихме единството на земитѣ по родове за с. Казичане. Родоветѣ, които изброяваме, макаръ и днесъ раздѣлени, иматъ имотитѣ си заедно³. Изобщо, може да се каже, че неправилността въ землищата и състава имъ отъ най-разнообразни по форма и голѣмина ниви, ливади, пасища и градини, които сж до голѣма степенъ обосновани и отъ земноповрѣхнитѣ форми, особено около прѣснатитѣ и полупрѣснати планински селища влияе върху разнообразието на културния земеобликъ. За да привършимъ съ землищата ще кажемъ още, че точно днесъ у насъ тѣ сж предметъ на комасиране, което пѣкъ внася единъ новъ, чуждъ елементъ въ културния земеобликъ на нашитѣ земи. Другъ е образътъ на землищата въ селата като Медковецъ (Ломско), Бреница (Бѣлослатинско), Махалата (Плѣвенско) и др. днесъ и тоя имъ отъ преди, благодарение на проведената тамъ комасация.

Второто проявление върху културногеографския земеобликъ, дължащо се на земедѣлието, е отгледането на различни култури. За участието на едни или други стопански култури въ земеоблика на нашитѣ земи влияе почти изключително климата, който на мѣста е континенталенъ (Сев. България и Добруджа), на мѣста преходенъ срѣдиземноморски (Срѣдна България) и почти срѣдиземноморски въ Бѣломорието⁴. Това климатично разнообразие на нашитѣ земи, свързано съ мозаичното имъ морфоложко устройство (равнини, котловини, низини, планини и т. н. допринася извънредно много за богатитѣ възможности на нашето земедѣлие. Проф. Ярановъ съ право пише: „Българскитѣ земи, макаръ и да обхващатъ малко пространство, даватъ едва ли не най-разнообразното земедѣлско производство въ Европа“⁵.

Зърненитѣ храни сж типични за земедѣлския ландшафтъ на Северна България и най-вече Добруджа, тѣ намаляватъ въ Маричината низина и още по-на югъ въ Бѣломорието, гдето тютюнитѣ и индустриалнитѣ растения опредѣлятъ културния земеобликъ. Въ нѣкои краища на Северна

¹) Völkische und koloniale Siedlungsformen der Slaven. Geogr. Zeitschrift, 42 Jahrgang, 1936, S. 85 сравни Ив. Батаклиевъ, Бавско, стр. 14 и Д. Ярановъ, Разлогъ, стр. 87.

²) История на заселването и форми на селищата. Трудове на Стат. инст. за стопански проучвания при Соф. държ. Унив.

³) Село Казичане, стр. 31 и сл.

⁴) При споменаване на отдѣлнитѣ области отъ българскитѣ земи имаме предвидъ работата на Ив. Батаклиевъ: Подѣление на България на географски области въз основа на климата ѝ.

⁵) Срѣдиземноморскитѣ земи, ч. III, стр. 128—129.

България, напр. Русенско и Шуменско може да се говори дори за ландшафтъ, въ който основния тонъ се предава отъ варивата: бобъ, леща и др. Въ Плъвенско пъкъ, напр. слънчогледътъ играе значителна роль въ културния земеобликъ, сжщо и въ Струмското поръчие (с. Студена, с. Църква, гр. Дупница и др.), а днесъ той е где повече, где по-малко, почти въ цѣлата страна не само декоративно растение, както пише преди 30 години проф. А. Иширковъ¹, но има неocenимо значение за добиване на масло и къспе.

Царевичката заема у насъ обширни площи и особено е характерна за земеделския ландшафтъ на полетата по р. Нишава, гдето алувиалната повърхнина изцѣло е заета отъ нея. Почти по всички рѣчни долини на северобългарскитѣ земи тя сжщо е най-характерното за земеоблика растение (напр. по р. Витъ между селата Крушовица, Дисевица, Ясенъ, Долна Митрополия до Биволаре, а дори и до устието на рѣката върви единъ такъвъ царевиченъ поясъ. Сжщо и на мѣста въ Маричината низина и др.).

Ръженитъ и ечемични нивички на нашето планинско и припланинско население сж типични за ландшафта на долините и заравненоститѣ въ Стара-планина, Родопитѣ и планинитѣ на Македония.

Оризътъ, сжщо както царевичката и тютюна, е „чуждъ“ за културния земеобликъ на нашитѣ земи². Но днесъ той е типиченъ и съ своя начинъ на отглеждане, особено презъ месецъ май, когато оризищата даватъ особенъ изгледъ на ландшафта по Маричината низина, Тунджанско, Струмишко, Кочанско, и др. Но на мѣста той е замѣстенъ отъ тютюна, какъвто е случаятъ въ Кочериновското поле³.

Освенъ зърненитѣ храни и царевичката заслужаватъ особено да се споменатъ индустриалнитѣ растения. Ние вече отбелязахме значението на слънчогледа. Освенъ него най-типичното индустриално растение за земеоблика, особено на сръдно и южно българскитѣ земи въ връзка съ тѣхния климатъ, е тютюна.

Той е изпъквалъ въ ландшафтната картина на Северна България до преди 30—40 години въ областитѣ населени съ турци⁴. Днесъ, обаче, тамъ той почти липсва, но въ Маричината низина, въ долините на Арда, Места, Струма (Сръдна и Долна) и полетата на Македония той е следъ зърненитѣ храни главното растение, внасяще разнообразие въ културния земеобликъ. Въ области като Дупнишкото поле, Петричко-Струмишкото, Ха-

¹ Културни растения въ България. Отпечатъкъ отъ сп. „Естествознание“, год. II, кн. V. 1911 г., стр. 6.

² Ив Батаклиевъ, *Der Reisenbau in Bulgarien*, стр. 97.

³ I. Penkov, *Das Strumagebiet*. S. 158.

⁴ А. Иширковъ, *Културни растения въ България*, стр. 5.

сковското, Бълмориеото и др. тютюнътъ е най-типичния за културния ландшафтъ и е на по-предно мѣсто дори отъ зърненитѣ храни.

Памукътъ е сжщо типиченъ за ландшафта на нѣкоя срѣдно и южнобългарски земи, напр. по р. Ракитница (Сазлийка)—Ново-Загорско и Симеоновградско, по Марица—Пловдивско, Чирпанско, Хасковско и др., по р. Тунджа южно отъ Ямболъ, въ Бълмориеото (Сърско); но е типиченъ и за полетата Струмишко, Гевгелийско и др. Въ тия земи той се явява въ връзка съ благоприятнитѣ климатични и почвени условия¹. Знайнъ е, че по-голѣмата частъ отъ индустриалнитѣ култури изискватъ изкуствено напояване, понеже по отношение на климата на тѣхъ имъ липсва влага. Чрезъ съоръженията за напояване се внасятъ нови елементи въ културния ландшафтъ: баражи, канали за разпредѣление на водата, помпи и др., напр. по рѣкитѣ Марица, Струма (Кожтендилско, Св. Врачко, Сърско и др.), сжщо по р. Рилска въ Кочариновско и др., по рѣка Вардаръ, Тунджа и т. н. Не по-малко интересна за ландшафтната картина сж и напояванията съ кладенци (долапи) въ Ломско, Плѣвенско, Пловдивско и др.

Конопътъ и ленътъ, макаръ и не тѣй много разпространени както памука, опредѣлятъ земеоблика на много землица, напр. конопътъ въ Пазарджишко, Радомирско, Брѣзничско, Кумановско и др., а ленътъ въ Чепинско, Девинско и др. планински котловини.

Отъ индустриалнитѣ растения въ изграждането на културния ландшафтъ у насъ взематъ участие още: сусамътъ, анансонътъ, макътъ² и др., а така сжщо и много медицински растения като мента, перетрумъ и др.

Въ последно време се отглеждатъ, напр. въ Софийско, и много растения отъ рода на глухарчето (напр. „коксагисъ“), които се използватъ за добиване на каучукъ.

Далечъ бихме отишли да изброяваме въ подробности влиянието на всѣки стрѣкъ отъ земеделското стопанство върху културния ландшафтъ, затова ще се спремъ много накратко върху градинитѣ.

Зеленчуковитѣ градини у насъ опредѣлятъ земеоблика на голѣми площи, особено около голѣмитѣ градове София, Пловдивъ, Плѣвенъ, Скопие, Варна, Русе и др., но и области безъ голѣми селища като Горно-Орѣховско, Петричко, Дупнишко, Струмишко, Тиквешко и др., сж интересни съ своитѣ зеленчукови градини. Тѣ идватъ като характерни въ ландшафтната картина на споменатитѣ мѣста, понеже се радватъ

¹ А. Бешковъ, Климатътъ на Горнотракийската низина и памучната култура (стр. 109—115).

² Сусамътъ, напр. въ Струмишко е въ голѣмъ упадъкъ, вмѣсто него се отглежда неизвестния доскоро тукъ слънчогледъ.

на отлични климатични условия, изкуствено напояване, както и добре подготвената работна ръка. Добрият пазаръ вътре и вънъ отъ страната, разбира се, опредѣля увеличението на площитѣ, заети съ зеленчукъ.

Не се нуждае отъ особено обяснение ролята на лозята, която тѣ играятъ при създаване на особения характеръ на културния ландшафтъ тамъ, гдето тѣ успѣватъ, а това сж всички български земи, но особено типични сж тѣ за Плъвенско, Русенско, Варненско, Търновско, Ломско (Маймунъ баиръ и тераситѣ къмъ Дунава), Пазарджишко-Пловдивско (Брѣстовица, Кричимъ, Перущица), Струмската долина южно отъ Дупница и Кюстендилъ, особено въ Сърско, Струмишко, а сщо и по Вардарската долина и др.¹

Овоцнитѣ градини сж типични за ландшафтитѣ на всички български земи. Особено добре оформена отъ тѣхъ е ландшафтната картина на Троянско и Кюстендилъ — овоцнитѣ градини на България. Тѣмъ подобни сж Радомирскиятъ, Дупнишкиятъ, Сърскиятъ (съ смокини и бадеми) краища и др. Маслината е отъ значение за културния земеобликъ само на малки области около Деде-Агачъ, Макри, Марония, Символонъ и др. Тя е типична, обаче, за островитѣ Тасосъ и Самотраки².

Черницата, съ своитѣ планови насаждения, предава въ Харманлийско, Свиленградско, Ивайловградско, Струмишко, Гевгелийско, Сърско и др. много особенъ изгледъ на ландшафта (въ споменатитѣ бубарски райони).

Най-после заслужаватъ да се споменатъ и градинитѣ за цвѣтя, които все повече и повече, особено около голѣмитѣ градове, на първо мѣсто София (Павлово, Овча купель, Боянски пжтъ), изпъкватъ въ културната картина на градската околностъ. Обаче и малки селища се обособяватъ като производителни центрове за цвѣтя снабдяващи Софийския пазаръ, напр. гр. Сопотъ (лалета, нарциси и зимбули), наричатъ вече „български Хаарлемъ“. Възторжено е впечатлението отъ тоя цвѣтенъ ландшафтъ. Розата, която дава името на цѣлъ ландшафтъ — Розовата долина (Карлово и Казанлъкъ), макаръ и днесъ да е въ упадкъкъ заслужава сщо да се отбележи³.

Завършвайки съ земедѣлието трѣбва да отбележимъ, че то не опредѣля една трайна, постоянна картина на културния земеобликъ. Видѣтъ

¹ За лозарството, географски разгледано, вижъ: Ив. Батаклиевъ, Лозарството въ България. Сведения по земедѣлието, периодически бюлетинъ, год. VII, бр. 8—9. София 1927 г., стр. 3—39. Д. Ярановъ, Сръдиземноморскитѣ земи, ч. III, стр. 25 говори за изоставенъ лозарски ландшафтъ въ Кръсненския проломъ.

² Д. Ярановъ, вижъ освенъ цитиранитъ до тукъ работи и „Островъ Самотраки“ — Географска скица. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. VI, 1938 год., стр. 80—81.

³ Ив. Батаклиевъ, Розовата култура въ България, стр. 254—262.

на земеделския ландшафт се промѣня презъ разнитѣ годишни времена: въ пролѣтѣта той е предимно въ зеленъ цвѣтъ, лѣтото — жълтъ, есенята — черенъ, поради разоряването на земята, която е превърната въ угарь, а зиме цѣлиятъ ландшафтъ е въ бѣла снѣжна покривка. Особено е положението всрѣдъ зимния ландшафтъ на лозята и овощнитѣ градини, които единствени предаватъ разнообразие въ инѣкъ монотонната картина.

Тая обща характеристика не се отнася за южно-българскитѣ земи, гдето вѣчнозеленитѣ храсти и липсата на снѣговалежи опредѣлятъ общия тонъ въ цвѣта на ландшафтната картина. Последната тукъ е постоянна или по-добре казано по-постоянна.

Отъ казаното до тукъ се вижда, че имаме най-вече едно нагаждане на стопанството къмъ климата и релефа. Произвежда се това, което най-подхожда къмъ природнитѣ условия и навичитѣ на населението (особено въ миналото). Но днесъ играятъ роль тия растения, които сж най-конкурентноспособни¹

Но нека сега да преценимъ значението на горитѣ за ландшафта. Тѣ заематъ около 30% отъ нашитѣ земи и сж типични за земеоблика на планинитѣ Рила, Пиринъ, Родопитѣ, по-малко за Срѣдна-гора и Стара-планина и слабо за южно-българскитѣ планини, а на мѣста и за хълмиститѣ и равнинни терени, гдето тѣ сж повече изкуствени насаждения.

Горитѣ съ своята зелена премѣна сж въ пълнѣн контрастъ презъ лѣтото съ пожълтѣлитѣ ниви и сж особено интересни въ ограднитѣ планини на нашитѣ котловини въ Срѣдна и Южна България. Разположени по рѣчнитѣ долини тѣ внасятъ разнообразие въ ландшафта на полета и равнини. За непрѣкото влияние на горитѣ въ ландшафта ще се спремъ по-нататъкъ, а сега ще добавимъ само, че у насъ горскиятъ ландшафтъ промѣня своя видъ въ вертикална посока като широколистнитѣ даватъ мѣсто на иглолистнитѣ, а тѣ на клека и пр². За горския ландшафтъ сж интересни още укрепителнитѣ работи, пжтищата, горскитѣ пасища и т. н. Съ полагането на грижи за залесяването, особено на мжчно залесими терени, се вмѣкватъ въ ландшафтната картина често пжти чужди дървесинни

¹ За промѣнитѣ въ културния земеобликъ вижъ Ив. Батаклиевъ: Новитѣ насоки въ земеделското стопанство на България въ връзка съ географскитѣ условия. Extrait de la Revue croate de géographie. Zagreb. 1939 № 8—9—10 стр. 18—34; Die intensive Landwirtschaft in Oberthrakien nach dem Weltkriege. Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin. 1941. S. 279—293; сжщо у Д. Ярановъ, Срѣдиземноморскитѣ земи ч. III и Бълморска Тракия и Приморска Македония.

² За ролята на гората като ландшафтотворящъ елементъ вижъ много хубавата работа на Arnold Feuerstein: Der Wald in der Forschung und Raumplanung mit besonderer Berücksichtigung seiner oberen Grenze. Mitt. d. Geogr. Ges. in Wien, Bd. 82, S. 142—156.

видове. Такъвъ е случаятъ съ акацията на много мѣста изъ Северна България (Плѣвенско, Ломско и др.).

Другъ факторъ, който участвува въ създаването на културния ландшафтъ е животновѣдството, което влияе повече непрѣко върху ландшафта. Прѣко влияние то оказва днесъ само тамъ, гдето все още се практикува изкарване добитъка на паша.

Въ българскитѣ земи има голѣма връзка между земедѣлието и животновѣдството, което поради липса на достатъчно пасища използва горскитѣ такива. По-късно се минава и къмъ използването на високопланинскитѣ пасища въ връзка съ номадизма, който пъкъ поради политически и стопански причини изчезва дори и изъ мѣста, гдето вѣкове наредъ е сжществувалъ (Витоша, Рила, Пиринъ, Родопитѣ, Огражденъ и т. н.) По единъ начинъ влияе за създаването на ландшафта земедѣлецътъ, по другъ — овчарътъ-номадъ. Различни сж били нуждитѣ на номадитѣ овчари по българскитѣ планини въ миналото, и тѣзи на земедѣлското население, а отъ тукъ и различното реагиране на еднитѣ и другитѣ къмъ заобикалящата ги природа. Първитѣ търсятъ пасища въ планинитѣ и полетата, а вторитѣ — мѣста за разораване.

Днесъ държавата полага грижи за планинскитѣ пасища, като се строятъ модерни водопойни, навеси за закритие на добитъка въ лошо време и др., съ което се внася новъ елементъ въ високопланинския ландшафтъ, който се пресъздава въ културенъ.

Другъ клонъ отъ стопанството, който влияе върху пресъздаването на ландшафта е рударството. Последното, както вече споменахме, е въ голѣма зависимость отъ геоложкия строежъ (природенъ факторъ) и отъ техниката на работата (антропогененъ факторъ¹).

Рударството, приложено въ по-голѣмъ масштабъ, опредѣля сжщността на даденъ ландшафтъ и въ такъвъ случай се говори за рударски ландшафтъ². У насъ най-хубавъ примѣръ за подобенъ ландшафтъ е гр. Перникъ. На мѣстото на нѣкогашни пасища и ниви се създава една рударска областъ, която днесъ се пресъздава въ индустриална. Модерни съоръжения за добиване и транспортване на въглищата, както и изграждането на съответно

¹ Споредъ Wegener: Der Mensch und das Antlitz der Erde (стр. 377—378) два сж факторитѣ, които най-много допринасятъ за бързата промѣна на ландшафта въ културенъ: 1. техниката и 2. увеличилото се човѣчество. Вѣрно е, казва той, че техниката дава на човѣка сръдствата за промѣната въ ландшафта, но тя самата е само сръдство за действие на стопански действующия човѣкъ. Почти въ всички случаи стопанскитѣ интереси сж двигателнитѣ сили, а техниката изпълнява тѣхната воля; съ други думи казано техниката идва да задоволи нуждитѣ на стопанския животъ.

² J. Schultze, Die landschaftlichen Wirkungen des Bergbaues. Geogr. Anz., 32, 1931. S. 257—71.

Необходимитъ стопански сгради изпъкватъ ярко въ земеоблика не само на Перникъ, но и на цѣлата котловина. Другъ примѣръ характеризиращъ рударския ландшафтъ, ще дадемъ съ Мисловщица (Трънско), гдето сж построени съоръжения за добиване и сгради за преработване на златна руда. Все на сжщата основа се пресъздава и ландшафтътъ при с. Челопечъ (Пирдопско) и др. Типиченъ рударски земеобликъ имаме и при мина „Плакалница“ и гара Елисейна.

Но не само добиването на руди влияе върху промѣната на ландшафта, а и разработването на разни кариери (каменоломни) опредѣля често пжти земеоблика на не малки площи. Нека вземемъ за примѣръ каменоломната „Атия“ при Бургасъ, Бошуля (Пазарджишко), каменоломнитъ при Владая, Плѣвенецъ, Раднево и др. При Плѣвенецъ почти цѣлата долина на р. Тученишка е преобразена. Хиляди кубиси камененъ материалъ е изнесенъ за строежъ въ града. Двата стръмни, на мѣста отвесни, брѣга на долината, съставени отъ сенонски варовици сж „изядени“ и въ тѣхъ, покрай естественитъ пещери, се създаватъ изкуствени такива. Подобни антропогенни промѣни има и на много други мѣста у насъ, напр. северно отъ Валовище, около Земенъ, Сливница, Батановци и др. Сжщо хубавъ примѣръ на промѣна въ ландшафта ни даватъ островнитъ възвишения въ Карловското поле. Многобройни изкуствени ями за изваждане на строителенъ материалъ сж „обезобразили“ и тѣ добиватъ съвсемъ другъ изгледъ. Подобни картини ни се откриватъ и при нѣкои отъ Пловдивскитъ тепета и другаде.

Все антропогенно обусловени сж и промѣнитъ въ ландшафта на мѣстности гдето се добива материалъ за направата на тухли и цигли; сжщо и мѣстата отъ гдето се вади пѣсокъ и т. н. Примѣри отъ подобно преобразуване на ландшафта могатъ да се взематъ около всѣко селище, особено отъ околността на голѣмия градъ, напр. София (тухларскитъ фабрики, гара Искъръ и др.)

Другъ стопански факторъ, който допринася сжщественно за промѣната на природния ландшафтъ въ културенъ е индустрията. Тя е въ прѣка зависимостъ отъ земедѣлието, животновѣдството, горското и водното дѣло и рударството, коколкото тѣ сж източници на сурови материали. Но нейното сжществуване на дадено мѣсто може да се обясни като се познаватъ не само близкитъ, но и далечнитъ географски отношения.

Сжществуването на дадена индустрия се опредѣля не само отъ суровитъ материали, а още отъ изворитъ на енергия (жглища, вода, масла и др.), отъ областта въ която ще се консумиратъ произвежданитъ продукти, отъ населената областъ, въ която ще се набира работната ржка и най-последно —

отъ съобщенията. Многообразието на всички фактори, които опредѣлятъ съществуването на индустрията ни показва и каква голѣма ландшафтовтвояща сила притежава тя. Резултатътъ на тая сила е създаването на индустриални области (ландшафти¹). Тѣ се очертаватъ все по-ясно и у насъ, макаръ и не въ такъвъ масштабъ, както въ Западна Европа. Значението на индустрията за културния ландшафтъ ще схванемъ най-добре като си послужимъ съ нѣколко примѣри. Нашата столица, София, има изгледъ на индустриално селище, обаче само въ нѣкои свои части, напр. въ така наречения „Индустриаленъ кварталъ“. Цѣлата тая градска частъ контрастира съ околнитѣ жилищни квартали, било по плана на застрояване на сградитѣ, било съ тѣхната физиономия. Но тоя кварталъ влияе и върху съседнитѣ му, гдето сж жилищата на работницитѣ, намиращи препитание въ фабрицитѣ. Тукъ малки едноетажни, най-вече неизлепени, кжщи изпълватъ голѣмото пространство наоколо. Но нека излѣземъ внѣ отъ града и хвърлимъ погледъ върху новосъздаващитѣ се индустриални мѣстности около гаритѣ Искъръ (на р. Искъръ) и Църква (на р. Струма). Тукъ само въ разстояние на последнитѣ 7—10 години се създадоха нови индустриални предприятия, които указватъ влияние върху културния ландшафтъ не само съ своитѣ голѣми фабрични постройки и жилищни помѣщения, възникнали върху една земя заета преди застрояването само отъ ниви, но и чрезъ сгрупирането около себе си на все по-нови и нови заселници и създаването по тоя начинъ на нови селища. Така напр. с. Бусманци се изселва постепенно около гара Искъръ, махалитѣ на с. Църква се събиратъ около фабрицитѣ и гарата (тоя процесъ е въ началенъ стадий). Подобни примѣри имаме при гара Червенъ-Бръгъ и с. Червенъ-Бръгъ, гара и село Батановци. Други интересни примѣри имаме при нашитѣ балкански градове Тетевенъ, Троянъ и Габрово, въ които изобилието на водна сила, евтина работна ржка, а отчасти и суровъ материалъ (гори—Тетевенъ и Троянъ) създадоха индустриални квартали, които сж въ пълна дисхармония съ идилличната картина на старитѣ градски части (съ своитѣ типични кжщи на занаятчи — продавачи и дребни търговци). Индустрията влияе върху културния земеобликъ и на нашитѣ крайдунавски градове, така напр. въ Ломъ и Русе се създаватъ сжщо индустриални квартали, които сж съвсемъ чуждъ

¹ Умѣсто е да се изтъкне и факта, че дори и домашната и занаятчийската индустрия, които ние изключваме отъ нашия кратъкъ прегледъ, влияятъ върху ландшафта, най-вече върху разпредѣлението и голѣмината на сградитѣ. Достатъченъ е примѣрътъ съ двуетажнитѣ кжщи на нашето балканско и особено сръдногорско население, въ които долниятъ етажъ се използва за упражняване на нѣкакъвъ занаятъ, а горниятъ — за жилище. За това вижъ нашата работа — Градъ Троянъ. Поселищно-стопански черти.

елементъ въ градската структура. Тъ сж въ връзка съ голѣмата рѣка. Индустриални области се създаватъ и въ Дунавската равнина: Плѣвенъ, Горна-Орѣховица, Шуменъ и др. Плѣвенъ е типиченъ съ своя индустриаленъ кварталъ край гарата. Бихмѣ отишли далечъ, ако споменаваме участието на индустрията въ изграждането на културния земеобликъ на градоветъ Карлово, Казанлъкъ, Сливенъ, Пловдивъ, Бургасъ и др. Типиченъ е индустриалниятъ ландшафтъ на тютюнопроизводителнитъ и стоварни центрове: Пловдивъ, Хасково, Кърджали, Ксанти, Кавала, Съръ, Драма, Дупница, Петричъ и др. Въ връзка съ изобилието на вода и преработката на дървото, се създава другъ видъ индустриаленъ ландшафтъ, напр. при с. Бараково (Дупнишко), гара Костенецъ, Бѣлово и др.

Ясно е, макаръ и да изброихме само нѣкои случаи, че индустриални области у насъ се създаватъ главно около: а) центрове на богати земеделски области, като Плѣвенъ, Шуменъ, Ямболъ, Пазарджикъ, Скопие, Хасково, Съръ и др.; б) около каменовжглени мини — Перникъ и с. Църква, Раковски, отчасти София и гара Искъръ (въ близость съ Перникъ); в) около стоварища на горски материалъ — Бѣлово, Костенецъ, Троянъ (шперплатъ и бурета), Бараково и др.; г) около рѣкитъ, богати на вода: Габрово, Тетевенъ (тукъ за това влияятъ и богатитъ гори) и др.; д) около кариери и разни изкопаеми: Батановци, Левъ (край Плѣвенъ), варджийницитъ при Плѣвенъ, Земенъ, Сливница, Валовища, Керамичнитъ фабрики, напр. „Изида“ при Новоселци и др.

Въобще, при анализирване на културно-ландшафтната картина, повлияна отъ индустрията, трѣбва да се иматъ предвидъ всички природни и антропогенни елементи. Днесъ, съ развитието на бързъ и евтинъ транспортъ, индустриализацията не е тъй силно зависима отъ сурови и горивни материали. Така напр. Пазарджикъ стана центъръ на нашата каучукова индустрия, която работи съ суровъ материалъ, внасянъ отъ вънъ.

Освенъ стопанството, другъ важенъ факторъ, който участвува въ създаването на културния земеобликъ сж селищата¹.

¹ По въпроса дали селището или стопанството е първичния елементъ въ културния ландшафтъ има изказани различни мнения. По-рано селището се схващаше като първично, а съобщенията и стопанството като вторични, напр. у Ив. Батаклиевъ: Положение и разпредѣление на селищата въ зависимостъ отъ земноповърхнитъ форми и т. н. стр. 3. Д. Ярановъ, Разлогъ, стр. 86, взема сжщо селищата преди стопанството, но споредъ своя авторъ, строго погледнато, и жтищата, въ най-широкия смисълъ на думата предхождатъ даже и селищата. Нѣкои автори пъкъ разглеждатъ и напредъ стопанството, а после селищата, напр. Н. Hassinger: Die Geographie des Menschen, Otto Maull: Geographie der Kulturlandschaft.

Като най-правдоподобно трѣбва да се приеме, че при първия стадий на заселване играе по-голѣма роля селището и после стопанството. Днесъ

Селище, въ широкъ смисълъ на думата, е всѣко заселище, въ което или около което заселникътъ задоволява нуждитъ си за храна, вода, облѣкло и др. Заселникътъ, почти винаги, остава свързанъ съ мѣстото въ което се е заселилъ или най-малко съ областта на мѣстото гдето той задоволява нуждитъ си. Причинната и пространствена връзка между стопанство и селище е правило. Стопанското пространство е винаги по-голѣмо отъ селищното и затова селищата изглеждатъ всрѣдъ ландшафта като точки или като по-голѣми или по-малки петна.

Възникването и развитието на всѣко селище се влияе отъ редица географски фактори, които, както при стопанството, сж двуродни: природни и антропогенни.

Природнитъ условия обхващатъ: положение, земноповрхни форми, климатъ, почва, вода, растителност и животни, а културнитъ сж: културната висота на твореца на селищата, неговитъ политически, правни и социални организации, народностни навици и традиции и др. Навсѣкжде и всѣкога тия два вида географски фактори не се намиратъ въ едно и сжщо взаимоотношение, затова и при културната география се различаватъ вече циклове, както при морфологията въ развитието на долините¹.

Днесъ по-малката зависимостъ на човѣка отъ природата се отразява и въ живота на селищата. Отдѣлнитъ дворове, колибарскитъ селища и селата сж въ по-голѣма връзка съ природата, отколкото градоветъ. Селищата се промѣнятъ постоянно, едни се създаватъ, а други изчезватъ или се пресъздаватъ на тѣхно мѣсто нови. Съ право пише Батаклиевъ, че и тѣ умиратъ както организмитъ. Селищата, подобно на едно растение, при благоприятни условия крепнатъ най-добре при влошаване на условията умиратъ и изчезватъ². У насъ много често се срѣщатъ мѣста на стари, изчезнали селища³.

Географското положение и разпредѣление на селищата може да бжде астрономично, климатично, политично, по отношение на пжтищата, но най-важното е това въ зависимостъ отъ земната поврхнина. То е най-чисто географско, взето въ тѣсенъ смисълъ на думата. Земноповрхнитъ форми сж най-

при развитието на стопанството и съобщенията има на мѣста обратното явление; тѣ сж първопричина за възникване на нови селища, напр. въ новозаселенитъ области на Съединенитъ Щати, Съветска Русия, Канада и др.

¹ Ив. Батаклиевъ, Положение и разпредѣление на селищата и пр., стр. 4.

Споредъ Д. Ярановъ (*Die Siedlungstypen in der östlichen und zentralen Balkanhalbinsel. Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin. S. 186—1934*) не може да се мисли за циклично развитие при селищата; ако подъ тоя изразъ въобще трѣбва да се разбира едно кръгообразно развитие, б. н.)

² пакъ тамъ стр. 4.

³ Примѣри вижъ у Г. Гунчевъ, Изчезналитъ селища въ България, Сп. Арх. пос. пр., год. I, кн. II, стр. 38—55.

изпъкващият елементъ въ картината на ландшафта, основата на климата и цѣлия животъ¹.

Споредъ бащата на модерната антропогеография, Ratzel, разпредѣлението на селищата зависи главно отъ земната повърхнина: прѣко — отъ водата, надморската височина и форми́тъ ѝ, и косвено — отъ плодородието ѝ². Единъ отъ най-важнитѣ фактори за развитието на селищата е надморската височина, понеже тя отъ своя страна въздействува върху климата, напояването, растителността, пѣтищата и т. н.

Климатътъ упражнява важно въздействие върху човѣка, понеже последниятъ не може да живѣе тамъ, гдето нѣма една опредѣлена минимална температура и влажностъ³. Тамъ, гдето липсва вода или пѣкъ топлината е недостатъчна, човѣкъ може да пребивава само временно (напр. каракачанскитѣ селища) и на такива мѣста не може да се строятъ трайни селища⁴.

Малкото протежение⁵ въ географска ширина на нашата страна обуславя не голѣмо различие въ климата ѝ. Отъ по-сѣществено значение за създаването на климатични области въ българскитѣ земи сж планинитѣ⁶, а това е отъ значение за селищата ни.

Земноповърхнитѣ форми пѣкъ оказватъ въздействие косвено чрезъ промѣнитѣ, които могатъ да упражняватъ върху климата и направо върху самитѣ селища⁶.

Високитѣ равнини (плата) сж нагледъ удобни мѣста за заселване, но тѣ сж неблагоприятни, понеже въ височина въздухътъ се разрежда, намалява въ него количеството на кислорода, а и студътъ се увеличава. Въ Швейцария само 5 % отъ населението живѣе въ пояса на височина надъ 1000 метра⁷, докато у насъ (България въ границитѣ до 1941 год.) съответното число е само 1.7 %⁸.

¹ Ив. Батаклиевъ, Положение и разпредѣление на селищата и пр., стр. 4.

² Anthropogeographie, I Teil, S. 274.

³ L. Gallouédec, F. Maurette, R. et M. Ozouf: Géographie humaine, Paris 1935, p. 175.

⁴ Игн. Пенковъ, Разпредѣление на селищата и населението у насъ въ връзка съ надморската височина. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. V, 1938 г., стр. 85—102.

⁵ К. Кировъ, Привосъ къмъ изучаване на планинския климатъ въ България. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. I, стр. 198.

⁶ Мѣстото не ни позволява, пѣкъ и не е задачата ни сега да се спираме подробно върху тоя въпросъ. Ще дадемъ само единъ примѣръ: селища Горни и Долни Лозенъ (Софийско лежатъ на рѣба на планината и Софийската котловина. Тѣ растатъ, но не къмъ полето или планината, а по рѣба, като дветѣ селища сж почти съединени. Причината за това е пестене на горитѣ (по планината) и на работната земя (въ полето) и т. н. Върху влиянието на земноповърхнитѣ форми за селищата ще посочимъ пакъ ценната работа на Ив. Батаклиевъ: Положение и разпредѣление на селищата и т. н.

⁷ L. Gallouédec, Maurette, R. et M. Ozouf. Géographie humaine, p. 175.

⁸ Игн. Пенковъ, Разпредѣление на селищата и населението у насъ въ връзка съ надморската височина, стр. 85 — 102.

Въ Алпитъ постояннитѣ селища достигатъ до 1600—1700 метра, а рударскитѣ — до 2300 — 2400 м. У насъ на височина селищата не надминаватъ 1500—1600 м. въ Родопитѣ, Пиринѣ и Рила и то само тамъ, гдѣто ставатъ овеса и картофитѣ. Всѣка земноповрѣхна форма има различно значение за поселищно-географскитѣ отношения въ зависимостъ отъ историческата епоха. Такъвъ е слѣчатъ съ нашата Стара-планина, която презъ първитѣ дни на турското робство е имала много по-голѣмо поселищно географско значение, отколкото следъ Освобождението.

Изворитѣ и рѣкитѣ упражняватъ не по-малко въздействието върху селищата¹. Нашитѣ голѣми градове и села сж по рѣкитѣ: Дунавъ, Марица, Вардаръ, Струма и притоцитѣ имъ. Голѣмитѣ рѣки сж области за привлечане на население, не само поради плодородния алувиумъ и изобилието на вода за поливане, но още и заради възможността да се извършатъ различни водоснабдителни работи, които сж възможни на различни височини по рѣката и изискватъ понѣкога общи (на по-голѣма група хора) усилия и най-сетне по тѣхъ ставатъ съобщенията².

Познаването на климата, земноповрѣхнитѣ форми, почвата, естествениѣ надземни и подземни богатства, положението до море или рѣка не сж достатѣчни да обяснятъ винаги по-голѣмата или по-малката гжстота на населението и селищата, а отъ тамъ и не винаги правилната преценка за ролята на селищата въ ландшафта.

Не по-малко важни за развитието на селищата сж и антропогеннитѣ фактори. Съ своята културно-стопанска дейностъ човѣкъ пресъздава ландшафта, а съ това върви и промѣната въ начина на животъ, който пѣкъ налага и промѣни въ селищата. Съ право бележи известиятъ антропогеографъ Н. Hassinger³, че къмъ всѣка стопанска форма се създаватъ и опредѣлени селищни форми. Кжщата на селянина лозаръ напр. не е еднаква съ тая на тютюнопроизводителя или житаря, не еднакви сж и селищата на пастиря овчаръ въ планината и тѣзи на земеделца въ равнината.

Всѣко селище е членъ на единъ селищенъ ландшафтъ и затова то има нужда освенъ отъ локалнитѣ съобщителни връзки, които то излъчва, но сжщо и отъ тия на ландшафта, къмъ който спада. При добра природна проходностъ нѣкои селища добиватъ въ съобщителната мрежа известни предимства, особено когато тѣ лежатъ на границата на различни

¹ Отъ голѣмо значение за селищата сж рѣчнитѣ тераси, наноснитѣ конуси (на такива лежатъ почти всички селища въ нашитѣ котловини, напр. Ботевградска, Дупнишка и т. н.) и др.

² Сравни съ цитираната наша работа: „Разпредѣление на селищата и населението у насъ въ връзка съ надморската височина“, стр. 87.

³ Die Geographie des Menschen, S. 403.

природни, а съ това и различни стопански области и се превръщат въ съобщителни възли и търговски сръдища. Разбира се, че това тѣхно първенстващо положение може да имъ се предаде отъ човѣка по изкуственъ начинъ (чрезъ прокарване на шосета, строене на ж. п. линии, даване право на пазаръ, панаиръ, училище, гарнизонъ и т. н.). Развитието на пѣтищата и съобщенията влияе атракционно върху населението и възникватъ нови селища (Червенъ-Бръгъ, Батановци-гарата, Драматича и др.) или пъкъ се развиватъ съ бързъ темпъ стари (Левски, Павликени, Каспичанъ, Бойчиновци, Брусарци, Раковски, Карнобатъ, като тукъ не вземаме предвидъ голѣмитѣ градове София, Пловдивъ, Горна-Орѣховица, Плъвенъ, Скопие и др.¹). Така или иначе съобщителната мрежа е, която включва дадено селище въ ландшафта.

Не по-малко важни за развитието на селищата сж историческитѣ причини. Тѣ опредѣлятъ до голѣма степенъ и по-селищно-географскитѣ отношения въ нашитѣ планини (най-вече Стара-планина)².

Правилно забелязва Батаклиевъ, че „движенията на населението въ България въ турско време презъ първата половина на последното сж били въ една посока (къмъ планината, б. н.), презъ втората — въ обратна посока и сж предизвикали съответни промѣни въ селищата“³. Знае се, че въ Северна България, презъ която не сж минавали пѣтища съ таково голѣмо значение, както въ Южна и Македония, развитието на селищата е било по-нормално.

Най-после, всѣко историческо време има своитѣ типични изразни форми на градежъ, които сж посрѣдникъ между човѣшкитѣ нужди и природната и културна обстановка. Но при все това въ всѣки ландшафтъ остава единъ общъ белегъ за всички строежи, обусловенъ отъ климатъ, почвенъ строежъ и градивенъ материалъ, които допускатъ сжществуването само на известни форми, а други съвсемъ изключватъ. Подобренитѣ съобщения позволяватъ, обаче, на селищата да се освободятъ отъ зависимостта на строителния материалъ, който имъ предлага най-близката околностъ. Така, днесъ архитекти и майстори-строители строятъ и съ чужди на дадена мѣстностъ материали, които смущаватъ „хармонията“ въ строежитѣ, обусловени отъ природната обстановка⁴.

¹ Вижъ подробно по тоя въпросъ у А. Бешковъ, Стопанското влияние на желѣзопѣтната линия София—Варна за измѣняване общия обликъ на нѣкои селища. (Висше търг. у-ще Д. А. Ценовъ — Свищовъ. Библ. научни трудове и помагала № 5, София, 1940, стр. 5—107.

² Вижъ подробности у А. Иширковъ, Историческо-политическия елементъ въ гѣстотата на населението въ България. Сб. В. Н. Златарски по случай 30 годишната му научна дейностъ, стр. 91—97.

³ История на заселването и форми на селищата, стр. 4.

⁴ H. Haasinger, Die Geographie des Menschen, S. 406. За София строителенъ материалъ — бѣлъ камъкъ (варовикъ), напр. за облицовка на

Най-сетне нека разгледаме самитъ селища (резултатъ на всички гореизброени условия), като съставна частъ на културния ландшафтъ.

У насъ се приема селищата да се дѣлятъ на четири главни групи: отдѣлни дворове, колиби или махали — малки селца, села и градове¹.

Отдѣлния дворянъ, като поселищенъ видъ е много старо явление и датира още отъ времето на славянскитъ заселвания². Споредъ Д. Ярановъ отдѣлнитъ дворове по произходъ биватъ първични (отъ единични заселвания при трѣбене на гората, такива възникватъ напр. въ Малко-Търновско, Източна Тракия, въ мѣстността между Струма и Горна Брѣгалница и т. н.) и вторични (чрезъ разпадане на купнитъ села, напр. въ Родопитъ, въ нѣкои мѣста на Сръдна Стара-планина, източно отъ Куманово, Краище и др.)³.

И единиятъ и другиятъ видъ, обаче, сж типични за планинскитъ и хълмисти земи. Отдѣлнитъ дворове, заедно съ необходимитъ имъ стопански сгради (оборъ, хамбари и др.), внасятъ културни черти въ земеоблика на посоченитъ мѣстности. Като културно-географско явление, интересното е създаването въ най-ново време и на трети видъ отдѣлни дворове около селата, въ землището на които се прокарва комасацията⁴.

Отъ двора като първоначална селищна форма у славянитъ сж се развили колибарскитъ селища⁵.

Сдебната палата, Народната банка и др. се взема отъ селата Царевецъ, Горна Кремена, Върбешница и др., Врачанско — устно съобщение на колелата М. Мичевъ.

¹ Сравни работитъ на D. Jaranoff, Die Siedlungstypen in der östlichen und zentralen Balkanhalbinsel. Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin. Jahrg. 1934. S. 183—191.

H. Wilhelm y, Hochbulgarien die ländlichen Siedlungen und die bäuerliche Wirtschaft. Kiel 1935. S. XII—316; сжшо: Völkische und koloniale Siedlungsformen der Slaven. G. Zeitschrift. 1936. S. 81—97.

Ив. Батаклиевъ: История на заселването и форми на селищата, стр. 1—7 и

Г. Гунчевъ, Българскитъ селища. Сборникъ Гунчо Гунчевъ — животъ, научна дейностъ и трудове, София, 1941 год, стр. 263—273.

² Интересни мисли за произхода на отдѣлния дворянъ, като селище вижъ у Д. Ярановъ, Разлогъ, стр. 87 и сл.;

Г. Гунчевъ: Вакарелъ, стр. 96 и сл.; и

Л. Диневъ, Селищната област по Искърския проломъ, стр. 52—57.

³ Die Siedlungstypen in der östlichen u. s. w. S. 185.

⁴ Вижъ подробности у Г. Гунчевъ, Българскитъ селища, стр. 265, напр. за с. Мокрешъ (Ломско), с. Махалата (Плѣвенско) и др. Споредъ сжщия авторъ тенденция за създаване на отдѣлни дворове е ставало и при с. Вълчедърма (Ломско) — безъ комасация. Гунчевъ причислява къмъ отдѣлния дворянъ още и осамотенитъ ханове (такива сж и изследванитъ отъ насъ ханове по шосето Плѣвенъ — Ловечъ, напр. „Тенекеното ханче“), воденицитъ, тепавицитъ, стопанцитъ на които живѣятъ при тѣхъ и отъ тамъ изкарватъ прехраната си. Тукъ спадатъ още малкитъ манастири, кошаритъ или паятитъ и др.

⁵ Колибарскитъ селища сж главно родови селища, напр. махала „Хасъмска“, Троянско = „Роднинска“, турската дума хасъмъ = роднина.

Според Ярановъ тѣ сжщо биватъ първични, които могат да се превърнатъ въ купни села, и вторични, които не могат да се развиятъ въ купни села.

Селищата отъ прѣснатия типъ се дължатъ не само на стопански и социални причини, но и на начина на заселването. Именно, когато последното става на единични семейства или малки групи, се образуватъ дворове или колибарски селища, а когато преселническото движение е масово, се образуватъ събрани, купни селища¹.

Колибитѣ или махалитѣ² сж характерни за културно-ландшафтната картина на севернитѣ склонове на Стара-планина, сжщо въ Сланика (Тузлука) и Дели-Ормана, въ Краището, Осоговията, Западна Сръдна-Гора и Родопитѣ.

Преходъ отъ прѣснатия къмъ събрания или купенъ типъ селища правятъ така нареченитѣ полупрѣснати селища. Тѣ сж типични за нѣкои краища, напр. областта на Горна Струма (с. с. Крапецъ, Студена, Църква, Драгичево и др.), сжщо въ севернитѣ оградни планини на Сърското поле, по р. Тополница — напр. с. Петричъ³, сжщо въ Огражденъ и Родопитѣ.

Отъ събрания типъ селища различаваме села и градове.

Селата сж по-горна категория селища въ сравнение съ отдѣлния дворъ, колибитѣ и полупрѣснатитѣ селища и показватъ много по-голяма поселищна устойчивостъ и се радватъ на по-продължителенъ исторически животъ.

Ние вече разгледахме условията за развитието на селищата, за да не повтаряме сега казаното, ще се спремъ, обаче само на селото, като съставна частъ отъ ландшафта.

Въ селото училището и църквата сж показателитѣ на духовния животъ. Сжщитѣ тия сгради, обаче, сж отъ сжщественно значение за плана и физиономията на дадено селище. Обикновено отъ тѣхъ започватъ и завършватъ селскитѣ улици, при тѣхъ сж и площадитѣ на селото (напр. околийския цен-

¹ Вижъ Ярановъ цит. съчинение, стр. 186.

² Г. Гунчевъ, цит. съч., стр. 267 счита имената колиби и махали като равнзначни. На това мнение сж и нѣкои други наши географи. Проф. Ив. Батаклиевъ е склоненъ къмъ твърдението, че махалитѣ сж по-голями и по-завършени селища отколкото колибитѣ. (Устно съобщение).

³ Това селище напр. има едно сръдище, гдето е църквата, училището, кооперацията, читалището, кръчмитѣ, дюкянитѣ и пазаря, то носи името „селото“, докато останалитѣ махали се наричатъ „кошаритѣ“, напр. Бодяръ, Фъртунитѣ и т. н. Почти сжщата картина представя и споменатото село Студена на р. Струма, само че тукъ „центърътъ“ не е тъй добре изразенъ. Споредъ насъ полупрѣснатиятъ типъ селища дължатъ сжществуванетоъ си на: а) топографскитѣ отношения, б) исторически и в) стопански причини. Днесъ, напр. с. Студена е съ тенденция, поради новитѣ стопански възможности за селището (мигрантане на първокласното шосе София — Дупница, създаването на индустрия въ близкото село Църква и т. н.) да се събере въ едно, надлъжъ по шосето. Петричъ може да се вземе и за прѣснато селище.

търъ Кубратъ). Въ по-уреденитѣ села правятъ впечатление сжщо и нѣкои сгради на кооперации (напр. с. Усойца, Новоселско), читалища, фабрики (напр. за консерви при с. с. Копиловци и Шишковци, Кюстендилско и много други), които влияятъ за промѣната въ физиономията, а често и въ типа на селището (напр. около Балабановата фабрика се застроява „модерна“ махала къмъ с. Бараково, Дупнишко и т. н.). При все това сжщността на селото се отразява въ производството на сурови растителни и животински продукти. Всичко това пѣкъ влияе върху вглѣбяването на селото като селище въ ландшафта. То бие на очи преди всичко съ своето застрояване, а именно съ много незастроени парцели и съ низкитѣ си сгради¹.

Знайно е, че селото увеличава населението си съ увеличение на притежателитѣ на земя, което е отъ значение за физиономията на селището. Но напоследъкъ, въ много села, особено въ Дунавската равнина, Тракийската низина и въ долинитѣ на Струма и Вардаръ се забелязва и едно „погражданяване“ на селата. Съ хода на последното вървятъ и промѣнитѣ въ типа и физиономията на селата. Накратко ще ги характеризираме съ следното: българскитѣ села по своя планъ биватъ събрани или купни, каквито сж главно селата по Дунавската равнина, Маричината низина и др. и редични. Последнитѣ пѣкъ биватъ: а) разположени по рѣчнитѣ долини и б) по шосетата, които сж по-нови отъ първитѣ. Най-новитѣ села у насъ, обикновено около желѣзопътни гари, сж шахматенъ типъ, подобно на тѣхъ се застрояватъ и бѣжанскитѣ села². Прирастътъ на материалната и духовна култура на българина отъ Освобождението насамъ е ландшафтно изразенъ най-вече въ селищата му. За хода на създаването на културния ландшафтъ у насъ ще говоримъ по нататъкъ.

Отъ всички селища, разбира се, градътъ най-много

¹ Като типично равнинно село ние разгледахме с. Казичане, Арх. пос. пр., год. I, кн. IV и год. II, кн. I. Като цѣлостни образцови описания на села у насъ ще посочимъ: Ив Батаклиевъ, Село Сестримо, Сп. Ест. и геогр., год. X, стр. 193—212; Село Батакъ, Пещерско, Изв. Бѣлг. геогр. д-во, кн. VIII, 1940 год., стр. 117—149.

Г. Гунчевъ, Вакарелъ, цитирано по-рано.

Т. Йордановъ, Село Князь-Борисово, Харманлийско. Сп. Арх. пос. пр., год. II, кн. I, стр. 73—91 и др.; само поселищното развитие на едно село ни дава Л. Диневъ, Село Луково, Софийско. Изв. Бѣлг. геогр. д-во, год. VIII, стр. 150—161.

² До тукъ ние не говорихме за „чифлишки типъ“ селища, поради това, че тѣ далечъ не сж тѣй много, както сръбскитѣ географъ Цвиничъ ги считаше и второ — тѣхъ ще ги имаме предвидъ при разглеждане въпроса за създаването на българския културенъ ландшафтъ. За Сърското поле и до днесъ напр. тоя типъ селища е характеренъ. Д. Ярановъ въ работата си: Die Siedlungstypen и т. н., не ги означава на приложената карта на стр. 187.

допринася за прѣкото и непрѣко въздействие върху културно-географския земеоблик¹⁾.

За географа сжщността на понятието градъ се дава отъ функцията, която тоя родъ селище упражнява въ културния животъ на даденъ ландшафтъ, а чрезъ това той опредѣля и „културността“ му.

Градътъ, казва Hassinger²⁾, е създаване на пространството и като селище е отъ съвсемъ особенъ видъ т. е. той е стопански, съобщителенъ, политически и духовенъ центъръ.

Като плодъ на особената стопанска дейность на човѣка тукъ имаме едно далечъ отишло разпредѣление на работата всрѣдъ населението, което освенъ земеделци („селски граждани“) намира поминъка си въ занаяти, индустрия, търговия, свободни професии, тукъ сж и властитѣ, които се грижатъ за управлението и защитата на страната и др.³⁾

1) Прегледността въ изложението което правимъ, за ролята на селищата, като ландшафтотворящъ факторъ ни кара да се спремъ и върху въпроса за т. н. селище „Паланка“ т. е. двеншиятъ „градецъ“ — преходъ между селско и градско селище. За тоя видъ селище Иречекъ въ работата си „Българска държава“ ч. I Пловдивъ 1899 г., стр. 178, пише: „Преходна степенъ отъ село къмъ градъ съставяатъ голѣмитѣ, повечето отъ винари, градинари, копринари и дюканджии заселени мѣста, съ зидани двукатни къщи, керемидени покриви . . . каквито човѣкъ вижда въ Търновския окръгъ, покрай южния склонъ на Балкана и при политѣ на Родопитѣ . . .“, византийцитѣ наричали поселение отъ този родъ „селски градъ“ и т. н. Понататъкъ Иречекъ (стр. 178) казва, че до Освобождението всѣко неукрепено селище е било село (къой), та колкото и да е голѣмо; като градъ (турското касаба) се считали само укрепенитѣ селища, напр. Видинъ, Русе, Търново, Пловдивъ и др.

Паланка споредъ сжщиятъ авторъ означавало малко, обградено съ плетище укрепление и се срещало почти само по Дунава (Ломъ паланка, Цибъръ паланка, Арчаръ паланка и др.). По всѣка вѣроятность, обаче, името „Паланка“ се е давало и на други селища или махали отъ такива, напр. самъ Иречекъ въ сжщата си работа, ч. II — Пътувания по България, стр. 119 — споменава това име за едно селище при Вѣтрень.

Ние сами установихме, при събиране сведения за селищата изъ Ботевградската котловина, че името „Паланка“ се е давало на една часть отъ с. Скравена, именно тая, която лежи на лѣвия брѣгъ на р. Бебрежъ. Сравни въ работата ни: Изселницитѣ отъ селищата на Ботевградската котловина. Изв. Бѣл. геогр. д-во, кн. VIII. 1940 г., стр. 188.

²⁾ Die Geographie des Menschen, S. 405.

³⁾ Въ много интересната си работа за потомства или генерации на градоветѣ въ Дунавското пространство R. Mayer, (Städtegenerationen im Donaubaume, Geogr. Ges. Wien. Abh. Professor Dr. H. Hassinger, zum 65. Geburtstag gewidmet. Wien 1942. S. 127-252) стр. 200 пише, че градътъ е селище съ нехомогенна въ всѣко отношение структура, напр. типъ, строежи, население и др. Това важи сжщо и въ правнополитическо и стопанско отношение. Дори може да се потвърди, казва Mayer, че именно, различнитѣ функции на градскитѣ елементи (стопанство, политика, управление и т. н.) сочатъ и на нехомогенната структура на града. Затова Mayer, продължава на стр. 202, като казва, че градътъ е една агломерация отъ диференцирани градски архитектурни части, както и отъ диференцирани народни слоеве, чрезъ което той се отличава веднага отъ селската околность. Ще дадемъ примѣръ съ нашата столица — София.

Типичнитѣ за градското селище културни органи, които най-много допринасятъ за промѣни въ типа и физиономията му сж: пазаря и другитѣ мѣста за покупки и продажби на собствени и чужди произведения, работилници, фабрики, увеселителни заведения, образователни институти, научни и правителствени учреждения и т. н.

Пазарната областъ на голѣмитѣ градове излиза отъ границитѣ на собствения ландшафтъ и дори обгръща нѣколко ландшафта (напр. София¹, Пловдивъ, Скопие, Варна, Русе, Плъвенъ, Съръ — особено въ миналото, Ст.-Загора и др.).

Градско селище безъ пазаръ и безъ лжчисто излизащитѣ отъ него пжтища е немислимо.

Двата елемента, пазаръ и пжтища, казва проф. Hassinger, сж най-важни за живота на едно градско селище². Отначало, създадено само отъ тѣзи два елемента, въ последствие селището може да се превърне и въ важенъ стопански, политически и духовенъ центъръ.

Познато е сжществуването на самозадоволяващи се села въ ландшафти, въ които нѣма шосейна мрежа и нѣма градско селище, обаче ландшафти съ градове безъ села и пжтища сж непознати, а отъ това следва, че плодородността на единъ ландшафтъ е решителна сила за възникването и развитието на дадено градско селище (особено за земеделскитѣ страни). Ето защо, градътъ не трѣбва да се разглежда самъ за себе си, но въ връзка съ близката и далечна околностъ, да се обяснятъ отношенията между града и селото; какъ първия влияе върху второто и обратно и отраженията на това взаимодействие за създаването на културния земеобликъ³. Градътъ, освенъ това, трѣбва да се разглежда още и като селище принадлежащо къмъ даденъ културенъ ландшафтъ.

Нехомогенността личи ясно въ физиономията на града: индустриаленъ кварталъ, журналистически, работнически квартали: Тухларнитѣ фабрики, Ковъвица; селски-градски части: Бояна, Горна-Баня и т. н. Въ София се създава дори търговско „Сити“ около „Св. Недѣля“, гдето зданията сж само за кантори, дори 4-5 етажни сгради не се използватъ вече за жилища. Нейната срѣдна частъ, като центъръ на търговията и управлението, има най-гжсто и най-високо застрояване.

¹ Вижъ единствената по рода си въ нашата географска литература работа на G. Guņčev. Die Beziehungen der Stadt Sofia zum Lande. Comptes rendus du Congrès internationale de géographie Amsterdam 1938. t. I Leiden 1938. стр. 269-274, сжщата работа е преведена и на български отъ Д-ръ Л. Диневъ въ Сборника Гунчо Гунчевъ — животъ, научна дейностъ и трудове, София 1941, стр. 202-208.

² Die Geographie des Menschen, S. 405.

³ Тия мисли сж ни ръководили при написването на работитѣ ни за с. Казичане и гр. Троянъ.

Значи, градътъ не е единъ индивидуумъ, той е свързанъ съ ландшафта, въ който се намира и е отъ него обусловенъ. Не трѣбва да се забравя, обаче, че градътъ има и народностно наследство и затова се разглежда, още като органъ отъ едно голѣмо цѣло (народа)¹.

Селата и градоветъ въ всички културни ландшафти сж създаване на много поколѣния, на много исторически епохи, което личи както въ тѣхния планъ, така и въ тѣхната физиономия. Това важи особено за градскитѣ селища. Група отъ градове, възникнали приблизително въ едно и сжщо време, сж отъ една епоха, една генерация². Градове пъкъ, които иматъ общи белези или сж въ „роднински“ отношения сж отъ една фамилия³ (напр. нашитѣ старопланински градове: Габрово, Троянъ, Тетевенъ и др.)⁴.

По-нататъкъ, изследвайки сжщината на градското селище, ние се спираме върху неговия типъ и физиономия⁵.

По типъ нашитѣ селища днесъ показватъ голѣмо разнообразие⁶. Ярановъ⁷, имайки предвидъ състоянието на градскитѣ селища до началото на нашето столѣтие, раздѣля градоветъ въ бѣлгарскитѣ земи по типъ на три групи: а) Голѣми градове, съ повече или по-малко правиленъ планъ; това сж селища обхванати отъ бързо развитие, напр. София, Бургазъ, Варна, Плѣвенъ, Русе,

¹ Вижъ R. Mayer, Städtegenerationen im Donaauraume, S. 202. Сжщо у Н. Hassinger, Die Geographie des Menschen, стр. 406, който вѣрва, че за структурнитѣ линии въ едно поселищно пространство има значение освенъ природната даденостъ и стопанския животъ, още и народността, която новосъздава и пресъздава ландшафта.

² Понятието „Génération de villes“ за пръвъ пжтъ употребява голѣмниятъ френски антропогеографъ Jean Vign (Géographie humaine de la France-Histoire de la nation française, II p. 93, обаче то бива подробно разяснено отъ нѣмския географъ R. Mayer, Die Alfeldstädte, Abh. Geogr. Ges. Wien, XIV. 1. S. 40 f., сжщо Städtegenerationen im Donaauraume S. 197.

³ Пакъ тамъ, стр. 198.

⁴ Ив. Батаклиевъ, Характерни историко-географски черти на нашитѣ старопланински градове. Сб. П. Никовъ — София.

⁵ Н. Hassinger въ работата си: Die Geographie des Menschen, S. 435 f. пише, че типа на града е до голѣма степенъ обусловенъ отъ релефа и водитѣ, сжщо отъ укрепителнитѣ работи на миналото, съобщителнитѣ връзки съ близката и далечна околностъ и т. н. Той говори сжщо за промѣни въ типа на селищата по време и пространство.

Физиономията на градоветъ, обратно, е почти независима отъ релефа и водитѣ, но пъкъ е повече въ зависимостъ отъ формата на сградитѣ, отъ народностнитѣ и вѣрски отношения на населението, което ги гради, а така сжщо и отъ културно-историческото развитие на селището.

⁶ А. Иширковъ, Характерни черти на градоветъ въ Царство България. Год. Соф. Унив., Ист.-фил. фак., кн. XXI, стр. 3-26.

⁷ Die Siedlungstypen in der östlichen u. s. w. S. 188 ff.

Пловдивъ, Скопие и др.¹ Стара-Загора е сжщо къмъ тая група. Следъ изгарянето му, по време на Освобождението, той бива модерно планиранъ; б) Малки градове съ планъ, подобенъ на купнитѣ села. Голѣма часть отъ тѣхъ сж провъзгласени за градове едва въ последно време. Такива сж: Неготино, Кавадарци, Кула, Бѣла-Слатина, Попово, Преславъ, Клисурса, Сопотъ, и др., провъзгласени по най-различни причини, напр. исторически и административни, срѣдища, пазари и т. н. Тукъ следватъ още: Пазарджикъ, Добричъ, Силистра, Ямболъ, Вратца и др.

в. Малки градове, подобни на попжтнитѣ села, които сж разположени най-вече по по-широкитѣ части на инѣкъ тѣснитѣ долини на Старо-планинскитѣ рѣки, напр. Габрово, Троянъ, Тетевенъ и др.

Далечъ бихме отишли, ако изброяваме всички български селища и точно да упоменемъ тѣхния типъ. Въ последнитѣ 20-30 години много отъ тѣхъ бѣха планирани, така, че днесъ тѣ сж промѣнени до неузнаваемость, напр. Нова-Загора, Шуменъ, Кюстендилъ, Битоля и др.

Трѣбва, обаче, да се отбележи, че много градове по политически и стопански причини придобиха смѣсенъ типъ: модеренъ, шахматоподобенъ и купенъ, напр. Сѣрѣ, Валовища, Петричъ, Хасково, Симеоновградъ, Харманли, Разградъ, Вратца и др.²

По физиономия българскитѣ градове подѣляме на три, групи³: 1. южноевропейски или романски — Търново, Ловечъ (Вароша), Разлогъ (Вароша), Петричъ (стария градъ), Сѣрѣ (Хисарлъка), Кавала, Дойранъ, Райково, Устово, Пловдивъ (тепетата). Подобенъ, бележи Гунчевъ, е билъ типътъ на градоветѣ отъ второто българско царство⁴. Селища съ такава физиономия, Ярановъ нарича срѣдиземноморски⁵.

¹ Сведения за типа на нашитѣ градове днесъ ни дава Ив. Батаклиевъ, въ работата си: История на заселването и форми на селищата, стр. 6 и сл.

² Въ много отъ нашитѣ градове, макаръ и модерно планирани, може още добре да се отличи старата купна форма, напр. Плѣвенъ, Кюстендилъ, Радомиръ, Горна-Джумая, Видинъ и др.

³ Вижъ А. Иширковъ, Характерни черти на градоветѣ и т. н., стр. 12 и сл. и сравни у Г. Гунчевъ, Българскитѣ селища, стр. 273.

⁴ Българскитѣ селища, стр. 273. Такъвъ типъ трѣбва да е имало и градището при с. Боженица (Ботевградско), което има положение подобно на това на гр. Търново.

⁵ Срѣдиземноморскитѣ земи, стр. 94. Сжщиятъ пише, че за нѣкакъвъ „срѣдиземноморски типъ“ селища не може да се говори, а само за типиченъ за срѣдиземноморскитѣ земи развой на типа на селищата (стр. 93) и продължава... , че бидейки построени на тѣсни и неудобни мѣста, старитѣ градове по брѣга на (срѣдиземно море иматъ много сбитъ типъ. Последниятъ, заедно съ особения видъ кжши, придава на тѣзи градове много типична физиономия, наричана съ право срѣдиземноморска (стр. 94). Физиономията на срѣдиземноморскитѣ селища е обусловена, въ своитѣ най-общи черти, отъ четири фактори: 1) положението на тѣзи селища; 2) климатичнитѣ условия; 3) типа на кжшитѣ и 4) начина на животъ (стр. 106).

2. Ориенталска, каквито сж: Струмица, Радовишъ, Ксанти, Гюмурджина и др. Отчасти ориенталска физиономия иматъ и градоветъ: Никополъ, Драма, Валовища, Харманли и др. и

3. Модерна физиономия иматъ градоветъ: София, Ст.-Загора, Варна, Пловдивъ (отчасти и съ срѣдиземноморска), Битоля, Скопие (безъ турската махла), Русе, Плѣвенъ, Нова-Загора и др.

Изобщо, можемъ да кажемъ, че по-голѣмата частъ отъ нашитѣ градове, които сж въ процесъ на пресъздаване, поради новитѣ политико-стопански условия, показватъ смѣсенъ типъ и физиономия ¹.

Трети важенъ антропогененъ елементъ, който допринася прѣко и непрѣко за промѣнитѣ въ ландшафтната картина сж пжтищата.

Пжтищата и съобщенията, обаче, добиватъ сила на ландшафто-творящи елементи чрезъ т. н. „съобщително напрежение“ (Verkehrsspannung) ². Неговото съществуване и сила се определя отъ нееднаквата стопанска структура на съседни и далечни ландшафти. Тѣхнитѣ обитатели желаятъ да си набавятъ това, което имъ липсва и да продадатъ онова, което имъ е въ излишекъ. Но трѣбва да се каже, че това стопанско напрежение зависи и отъ културното състояние на населението.

Нѣкои данни за промѣнитѣ, които пжтищата внасятъ въ ландшафта, ние вече отбелязахме при разглеждане стопанството и селищата. Сега ще се спремъ повече на прѣкото участие на пжтищата въ ландшафта т. е. какво мѣсто заематъ тѣ въ пространството.

¹ Съ това ние привършихме прегледа върху селищата. Мѣстото не ни позволява да засегнемъ и други важни проблеми въ връзка съ селищата като съставна частъ на културния ландшафтъ, напр. тия за предградията на голѣмия градъ и създаването на „градски ландшафтъ“ (напр. около София), растене на градоветъ, гжстота на сградитѣ и населението въ града и тѣхното каргенo изображение и т. н. Ясно е, обаче, че навсѣкжде проличава многостранната зависимостъ и взаимодействие отъ природни и антропогенни ландшафтотворящи елементи.

Много интересни сж описанията на нашитѣ селища въ миналото, които сравнени съ днешнитѣ, най добре могатъ да ни посочатъ промѣнитѣ въ типа и физиономията имъ, а съ това се добива представа и за промѣнитѣ въ културния ландшафтъ.

Съ целъ да посочимъ тия промѣни за нѣкои селища ние изследвахме „образътъ“ на българскитѣ селища въ „Записки по българскитѣ възстания“ отъ Захар Стояновъ. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. IX, 1941, стр. 191—199.

Ценни сведения въ това отношение можемъ да почерпимъ и отъ много други книги, макаръ и писани отъ неспециалисти, следъ като ги прочумъ внимателно. Какви грамадни промѣни сж засѣгнали нашитѣ селища, какъвъ културенъ и стопански разцвѣтъ е достигнала нашата страна, можемъ да установимъ, ако сравнимъ нашитѣ градове днесъ съ тия, които ни описва, напр. Ив. Богоровъ. Нѣколко дена разходки по българскитѣ мѣста (1865—1866 г.). Стѣкмилъ Ст. Илчевъ, София 1942, стр. 3—64.

² J. Schultze, Neugriechenland: Eine Landeskunde Ostmakedonies und Westthraciens etc. Pet. Mitt. Erg. N. 233. Jena 1937. S. 401.

Картината на всѣки културенъ ландшафтъ се чертае съществено чрезъ пжтищата, които могатъ да бждатъ отъ всѣкакъвъ видъ. Тѣ, подобно на кръвоноснитѣ сждове по тѣлото, се простиратъ по цѣлия ландшафтъ и сж носители на неговия животъ. Пжтеки, коларски пжтища, шосета, тѣсни и нормални желѣзопжтни линии — всички тѣ заедно образуватъ една много или малко единна съобщителна мрежа. Тамъ, гдето воднитѣ и въздушни пжтища сж въ допиръ съ земята изникватъ пристанища, лѣтища и радиостанции.

Поврхността, която заематъ пжтищата въ най-напредналитѣ страни, е много по-голѣма отъ тая на селищата, напр. въ Германия, тя е била за 1927 година три пжти по-голѣма¹. Това показва, че пжтищата въ тѣзи страни сж дори по-важни за ландшафта, отколкото селищата, още повече, че първитѣ понѣкога стигатъ и минаватъ презъ мѣста, въ които селищата съвсемъ липсватъ².

Пжтищата добиватъ стойность за ландшафта само на сушата, но не въ въздуха и водата, гдето тѣ не могатъ да оставятъ „диря“, както при сухоземнитѣ пжтища. Най-голѣма стойность за ландшафта добиватъ пжтищата тамъ, гдето се събиратъ и разпрѣсватъ т. е. отправнитѣ и крайни станции.

Всички съобщителни срѣдства принадлежатъ къмъ подвижния инвентаръ на културния ландшафтъ. Тѣ използватъ било естествени площи (суша, рѣки, езера, морета), било изкуствени пжтища (шосета, желѣзници, канали), или пжкъ въздушното пространство³). Ясно е, че пжтническиятъ и товаренъ транспортъ личи навсѣкжде въ ландшафта.

Още отъ древността пжтищата сж се стремѣли къмъ праволинейността, напр. римскитѣ шосейни строежи и т. н. По природни и политически причини пжтищата правятъ заобикаления. Тая принуда, на сушата, се придава отъ релефа, въ моретата — отъ релефа на дѣното, отъ вѣтѣра и теченията, а въ въздуха отъ т. н. „мъртви“ зони. Пжтищата и съобщенията сж отъ голѣмо значение за отношенията между близки и далечни ландшафти, които се опредѣлятъ отъ тѣхнитѣ стопански възможности. Но тѣ не сж само новосъздатели и пре-създатели на културния ландшафтъ, а съ тѣхъ се преодолява

¹ Н. Hassinger, Die Geographie des Menschen, S. 457.

² Хубаво културно-географско разглеждане на пжтищата и съобщенията ни дава E. Feis въ работата си: Der Mensch als Gestalter der Erde, S. 157—198. Той изтъква голѣмото имъ значение за заселването, броя и гѣстотата на населението, здравеопазването, стопанството, политиката и науката.

³ Н. Hassinger. Die Geographie des Menschen. 9. 458.

Въ разглеждането, което правимъ сега за значението на пжтищата и съобщенията за ландшафта не ще се спираме наново подробно да обясняваме значението на земноповрхнитѣ форми. Не ще говоримъ и за съобщителни пространства, съобщителни ландшафти и т. н.

и пространството и по тоя начинъ тѣ влияятъ и непрѣко върху ландшафтната картина. При все че пространственитѣ отношения въ природата си оставатъ сжщитѣ, пжтищата за съобщение ги намаляватъ за човѣка. Съ развоа на въздухоплаването отношенията се промѣнятъ още повече.

Техниката на съобщенията е въ постоянна борба съ голѣмината и геоморфоложкия строежъ на пространството, чийто резултатъ сж постояннитѣ промѣни въ пжтищата и срѣдствата за съобщение, а съ тѣхъ и промѣнитѣ въ културния ландшафтъ сж неминуеми¹. Така напр. съ изнамирането на локомотива се започватъ повсемѣстни строежи на ж. п. линии и свързанитѣ съ тѣхъ мостове, канавки, тунели, насипи, подзидания и др., които сжщо влияятъ върху ландшафта. А като се прибавятъ и многобройнитѣ телефонни, телеграфни и електрически стълбове, които почти винаги съпровождатъ желѣзопжтнитѣ линии, можемъ да си представимъ каква промѣна е внесена въ културния земеобликъ на свѣта и частно за нашитѣ земи въ последнитѣ 50—70 години². Достатъчно е да изтъкнемъ различието въ ландшафта, напр. въ долината на р. Струма, преди и днесъ следъ прокарването на ж. п. линии за Кюстендилъ и Петричъ. Почти всички селища биватъ привлѣчени къмъ ж. п. линии и стопанския и културенъ животъ се съсрѣдоточава около гаритѣ³.

Съ тоя прегледъ върху антропогеннитѣ елементи на културния ландшафтъ ние вече можемъ да преминемъ на въпроса какъ той се създава: а) отъ частния сто-

¹ Напр. гр. Ботевградъ и околността му. Особено самиятъ градъ, съ уреддането на автобусни съобщения, промѣни физиономията си значително. Вижъ статията ни: Градъ Ботевградъ, в. „Ботевградски новини“, брой 15, 1939 г. Отъ подобни селищни промѣни сж обхванати много наши селища. Трѣбва да подчертаемъ, че и при пжтищата, взаимодействието между природни и антропогенни фактори сж отъ голѣмо значение за ландшафта. Интересни въ това отношение, за българскитѣ земи, сж особено работитѣ на:

А. Бешковъ, Стопанското влияние на ж. п. линия София—Варна и т. н. стр. 5—107;

Л. Божковъ, Съобщителни проблеми на Балканитѣ. София 1936 г., стр. 5—60;

H. Wilhelm y, Die verkehrsgographischen Leitlinien der Balkanhalbinsel. Geogr. Anz. 1932. S. 161—169.

Последниятъ авторъ бележи, че два сж главнитѣ въпроси, които трѣбва да получатъ своето разрешение при географията на съобщенията. 1) Кои сж главнитѣ направления, които природата чертае за съобщенията и 2) Какъ човѣкъ ги оценява за своето строителство или какъ човѣкъ си създава „изкуствени“ направления, ако естествентѣ ляпсватъ (161). Сравни сжщо у H. Hassinger, Die Geographie des Menschen, S. 459.

² За значението на мостоветѣ като съставна частъ въ културния ландшафтъ, вижъ цитираната работа на O. Schlütter, Die analytische Geographie der Kulturlandschaft. Erläutert am Beispiel der Brücken. S. 388—411.

³ Други примѣри лесно могатъ да се посочатъ. Вижъ подробно въ цитираната работа на А. Бешковъ, Стопанското влияние на ж. п. линия София—Варна и т. н.

панинъ, б) отъ общественитѣ организации (кооперации, дружества и т. н. и в) държавата¹).

Разбира се, че силата, която частниятъ стопанинъ притежава, за да внесе нови структурни линии въ културния земеобликъ на родната земя е голъма.

Всѣки стопанинъ де повече, де по-малко е пресъздалъ наследената отъ бащи и дѣди земя. Но това най-добре могатъ да ни илюстриратъ нѣкои примѣри. Да започнемъ съ Плѣвенския край. Тукъ много частни стопани превърнаха земи по хълмоветѣ около града, които по-рано не бѣха нищо друго освенъ бедни пасища, въ първокласни лозя, които по своя външенъ изгледъ (подредба и стопански сгради) сж типични за културния земеобликъ на тоя кжтъ отъ нашата земя.

Грамаднитѣ стопанства за зърнени храни, прѣснати по Бѣло-Слатинско, Плѣвенско, Луковитско, Шуменско и особено въ Добруджа се открояватъ ясно върху ландшафтната картина. Технизирането и машинизирането при обработването на земята допринася за по угледния видъ на тия стопанства. Хубавитѣ пѣкъ бостани (за любеници и пѣпеша) изъ Ломския край сжщо изпъкватъ всрѣдъ културната земегледка и сочатъ за голѣмитѣ постижения на стопанитѣ. Модерно пѣкъ подреденитѣ оризища (изъ Пловдивско, Пазарджишко, Ямболско, Кочанско и Струмишко) сж сжщо типични за културния ландшафтъ и сведочатъ за голѣмото трудолюбие и познание на българския стопанинъ. Но само това ли? Далечъ бихме отишли да споменаваме, че рожба на частната инициатива сж още много образцови стопанства за добитѣкъ и птици, а не рѣдко се създаватъ рибарници и горски стопанства, индустриални предприятия и др., които сжщо допринасятъ за по-културния видъ на земеоблика на дадена областъ. Разбира се, тукъ не трѣбва да се забравятъ и селищата и пжтищата за които вече говорихме. Накратко ще кажемъ, че културния земеобликъ у насъ е дѣло на трудолюбивия и лесновъзприемчивъ културнитѣ придобивки българинъ².

Дейността на общественитѣ организации (дружества и кооперации) при създаването и пресъздаването на културния земеобликъ на нашитѣ земи расте постоянно, най-вече въ годинитѣ следъ войнитѣ. Особено ценна въ това

¹ Това подѣление ние правимъ съ огледъ къмъ нашитѣ земи.

² Всеизвестно е, че почти всички чужденци, минали презъ нашитѣ земи, сж се очудвали на голѣмата земеделска култура на българина. Така напр. F. K a n i t z (Donau-Bulgarien und der Balkan. Zweite neue bearbeitete Auflage. Leipzig 1882, Band I, S. 106-7) се очудва на българскитѣ технически познания (industrielle Talente) по напояването на зеленчуковитѣ градини по р. Видболъ и мислялъ, че това е дѣло на школувани хора. Почудата му била още по-голѣма, когато разбралъ, че това сж неграмотни български селяни.

отношение е дейността на Българското земеделско дружество¹, разни акционерни дружества и кооперациитѣ. Много фабрики, опитни полета, горски стопанства и др. сж плодъ на тѣхната дейность и съ това се допринася сжщественно за промѣната въ културния земеобликъ на цѣли области. Напр. циментенитѣ фабрики „Гранитоидъ“ при Батановци, „Левъ“ при Плѣвенъ и др.

За бързата промѣна въ културния земеобликъ на българскитѣ земи особено голѣми заслуги иматъ кооперациитѣ² Тѣ, въ последнитѣ години съ построяването на напоителни и отводителни канали (водни синдикати по р. р. Марица, Струма, Тунджа и др.), вакумни инсталации и консервни фабрики (въ почти всички по-голѣми селища) се показаха като мощни творци на културния ландшафтъ у насъ.

Но дружественитѣ и кооперативнитѣ организации проведжатъ своята дейность и въ друго направление.

Напоследъкъ общуването съ природата засегна вече и у насъ широкитѣ народни маси и затова се яви като една насжщна нужда строенето на хижи, домове, лѣтовища, хотели, планински и горски пжтища, залесявания и др., които де повече, де по-малко сж дѣло именно на споменатитѣ обществени организации³ Така днесъ е въ ходъ създаването

¹ То е една мощна кооперативна културно-просвѣтна организацияе Ще посочимъ, какъ то пресъздава земеоблика у насъ (сведенията вземама отъ „Половинъ вѣкъ работа за българското земеделско стопанство“, София 1943 г., стр. 1—20). Напр. създава образцови земеделски стопанства пра Бойчиновци и Пловдивъ; модерни станции за пречистване на семената на фуражнитѣ растения въ Плѣвенъ и Пловдивъ; собствено опитно поле за тютюнъ въ Асеновградъ, сега преминало къмъ държавното такова въ с. Козарско (Пещерско); сжщо опитно поле за картофената култура въ с. Мала Църква (Самоковско); опитно поле за лепената култура въ с. Лъджене (Пещерско) и др. Дружеството полага грижи за подобрене на горскитѣ и високопланински пасища и създаване условия за алпийско млѣкарствуване, а чрезъ затревяването на ерозиранитѣ площи, особено съ еспарзета, то създава основи за разгитие на пчеларството въ планинскитѣ райони на страната, а съ всичко това се подобрява поминѣка на планинското население и се отклонява неговото внимание отъ хищническото експлоатиране на горитѣ и отъ бѣгството къмъ града. Явно е, какъ чрезъ тая огромна и всестранна дейность дружеството е допринесло за промѣната въ културния земеобликъ на нашитѣ земи.

² Напр. Кооперативната централа „Напредъ“ (вижъ „Народенъ кооперативенъ листъ“, брой 20—24, 1942 г., стр. 129) е внесла сжществени промѣни въ културния земеобликъ на нашитѣ земи чрезъ: а) построяването на маслѣобойни фабрики (София, Варна, Бургасъ, Хасково), б) мелници (Червенъ брѣгъ Русе, Хасково, Пазарджикъ), в) оризарни (Пазарджикъ, Ямболъ; г) захарна фабрика — гр. Русе; д) варници — високи пещи (Сливница и гара Кунино), вакумна инсталация — Раковски и т. н. или общо 37 различни вида производство въ повече отъ 100 пункта (това показва, че на 100 мѣста сж внесени нови културни елементи въ ландшафтната картина).

Не е безинтересно да се спомене, че сжщата кооперация има свои оризови полета и въвежда новъ начинъ на оризосѣене (индо-японска система) въ Пазарджишко.

³ Банки край София напр. се създаде като едно модерно лѣтовище не

на културенъ земеобликъ и по нашитѣ планини. Достатъчно е да си припомнимъ земеоблика на Витоша преди 20-30 години и го сравнимъ съ тоя днесъ.

Въ това отношение творци на ландшафта сж и различнитѣ спортни, ловни, туристически и др. организации. Най-сетне нека се спремъ на държавата, като създателка и пре-създателка на културния ландшафтъ. До сега въ антропогеографията се обръщаше повече внимание на въпроса какъ физикогеографскитѣ елементи влияятъ върху държавата, но днесъ, обаче, се обръща голѣмо внимание и на въпроса какъ държавата влияе върху земеоблика на земитѣ, включени въ нея¹. Тѣзи земи сж сжщо предметъ на анализата на културния ландшафтъ.

Политическата активностъ на държавата черпи своитѣ сили отъ синтезата — народъ и пространство. Колкото по-дълго време единъ народъ е обитателъ на едно пространство, толкова по-дълбоко той се вглъбява въ него и го пресъздава, обаче не само въ материаленъ смисълъ. Народътъ започва да се чувствува духовно единенъ въ своето пространство и това му дава нови сили за творчество².

Културнитѣ ландшафти сж ядката на държавата, но тѣ сж де повече, де по-малко плодъ на творческата дейностъ на самата държава. Точно тази страна на културната география има нужда отъ много уяснения³. Държавата, като стопанска единица, влияе върху структурата и изгледа на културния земеобликъ. Тя е едно стопанско цѣло съ собствени стопански закони, често съ силна стопанска автаркия и заградена съ високи митнически стени⁴. Държавата има възможностъ, чрезъ развитието на пжтищата и съобщенията, опредѣлянето на сжщитѣ и др., да влияе върху състоянието на разнитѣ производителни райони и да създаде една „стопанска хармония“

само отъ грижитѣ на държавата, но и отъ тия на разнитѣ организации (пощенци, финансови служители и др.), които построиха тукъ свои почивни долове.

¹ H. Hassinger, Der Staat als Landschaftsgestalter. Zeitschrift f. Geopol. 1932. S. 117.

² H. Hassinger, Die Geographie des Menschen, S. 534.

³ Интересна въ това отношение е цитираната вече работа на H. Hassinger, Der Staat als Landschaftsgestalter. Hassinger предлага да се говори за държавна компонента при създаване на културния ландшафтъ. Въ сжщия смисълъ ние говорихме вече за лична компонента и дружествено-кооперативна.

⁴ Макаръ развитието на държавата да е отчасти предопредѣлено отъ нейното климатично положение, минерални богатства и производителни сили все пакъ, нейното действително развитие се гради и върху културното състояние, нуждитѣ и способнитѣ на нейното население (неговия стопански духъ и воля), а така сжщо и отъ развитието на свѣтовното стопанство, къмъ което държавата нагажда своето.

чрезъ размѣната на блага отъ ландшафтитѣ съ различна стопанска структура¹.

Така политически организирани тѣ културни ландшафти промѣнятъ въ държавнитѣ граници своя обликъ, дотолкова, че често пѣти държавнитѣ граници сж и ландшафтни такива.

Най-голѣмо влияние върху промѣнитѣ въ културния земеобликъ държавитѣ причиняватъ чрезъ стопанската имъ дейность. Така напр. дѣло на българската държава сж шосетата, ж. п. линии, тунели, мостове, отводняване и напояване²

¹ Н. Hassinger, Die Geographie des Menschen, стр. 532, говори какъ държавитѣ Съветски съюзъ, Италия и Германия пресъздаватъ ландшафта. Споредъ него, пръвъ Съветскитъ съюзъ започва пространствено планиране чрезъ нова организация на стопанството, свързано съ колективизация и преселване на населението къмъ индустриални и рударски области. За промѣнитѣ въ ландшафта, Hassinger сочи: а) събиране на земитѣ; б) възникване на нови пѣтища и градове и т. н. Голѣми ѣж сжщо и работитѣ по напояването (вж. Max A u e. Grundlagen des Baumwollanbaues in Russisch-Turkestan. Abh. Prof. Dr. H. Hassinger zum 65. Geburtstag u. s. w. S. 166—168.

Интересно е, че въ Съветския съюзъ се търси изравняване на бита между града и селото чрезъ машинизацията на земеделскитѣ стопанства (вжъ А. Бешковъ, Обща стопанска география, Свищовъ 1938 г., стр. 167). Следъ това, продължава Hassinger (стр. 532) фашистка Италия и национал-социалистическа Германия, ржководени обаче, отъ съвсемъ други държавни и стопански разбирания сжщо предприематъ планиране и пресъдаване на пространството. Италия пресушава блата, строи ж. п. линии, изгражда голѣма индустрия съ помощта на „блѣнитѣ вжглища“, за да се освободи отъ чуждия вносъ и т. н. Каква грамадна строителна дейность провежда Италия въ Либия се вижда отъ следнитѣ данни, които красноречиво говорятъ за сжществени тѣ промѣни въ културния ландшафтъ на споменатата страна, а именно: отъ завземането на Либия, върпѣки всички трудности по колонизирането ѝ, Италия е създала 300,000 хектара работна земя, заселила е 80,000 италианци и посадила 30,000,000 дрѣвчета (маслини, бадеми, черници, агруми) — една невиджана дейность, като се има предвидъ, че Италия е заварила въ цѣла Либия само 2,500,000 палмови дрѣвета и нѣколко стотинъ хиляди други дрѣвчета, предимно маслини (вжъ А. Fantoli: Die Klimatischen Verhältnisse Libyens in ihren Auswirkungen auf menschlichen Siedlungen und die Kolonisation. Abh. Prof. Dr. Hugo Hassinger zum 65. Geburtstag u. s. w., S. 152.)

Германия пѣкъ строи гжста мрежа отъ аутобани, които сж типични за ландшафта ѝ. Тя строи сжщо грамадни индустриални предприятия, които трѣбва да създадъ замѣстителни на текстилъ, каучукъ, бензинъ и др. Освенъ това, Германия полага голѣми грижи за изследване и планиране на пространството, (вжъ сжщо статията на проф. Hassinger, въ настоящия томъ на Известието, Die Geographie als Grundlage von Raumforschung und Raumplanung). Въ днешна Германия важатъ думитѣ на голѣмия географъ Grabowski: „Чувството за пространството става национално чувство“. („Raumgefühl wird Nationalgefühl“) — сравни Hassinger, Die Geographie des Menschen, S. 532. Най-после, казва Hassinger, (пакъ тамъ), така силно държавната идея се отразява въ структурнитѣ линии на ландшафта, че човѣкъ може само отъ наблюдение върху културния ландшафтъ, да разбере кой го е създалъ (фашистката, национал-социалистическата или съветската държава).

² Само въ порѣчието на р. Струма до Рупелския проломъ се напояваха въ 1939 г. 104,000 декара земя.

по р. р. Дунавъ¹, Марица, Тунджа, Вардаръ, Струма, Места и т. н., пристанища (Варна, Бургазъ, Русе, Ломъ и др.), мини и фабрики, национални паркове за покровителствуване на растителния и животински свѣтъ и др. Най-после държавата строи паметници (напр. „Паметникътъ на свободата“ на връхъ Св. Никола и др.) и полага грижи за тѣхното опазване. А явно е, че чрезъ тази многообразна дейность държавата промѣня културния земеобликъ на българскитѣ земи и допринася за тѣхното единство. Но голѣма е дейността на държавата, особено въ последно време, чрезъ така нареченото планово или дерижирано стопанство, което допринася често пжти за основни промѣни въ културния земеобликъ².

Промѣнитѣ въ владенията на държавитѣ отъ миналата и сегашната свѣтовна война показватъ най-очевидно, какъ отъ едно и сжщо пространство различнитѣ държави изграждатъ различни стопанства, а отъ тамъ и различенъ културенъ земеобликъ. Напр. Гърция направи отъ Бѣломорието ни своя житница, а България ще го пресъздаде предимно за индустриални култури, понеже има това, което липсва въ Гърция, а именно — друга удобна за зърнени храни земя.

Ясно е следователно, че „културността“ въ единъ ландшафтъ е въ зависимостъ отъ политическата единица, която го твори.

Следъ даденитѣ до тукъ уяснения върху характеристиката и анализата на културния ландшафтъ, подкрепени предимно съ примѣри отъ България, ние постигнахме първата отъ задачитѣ, които си бѣхме поставили. Въ заключение, макаръ и накратко, поради характера на въпроситѣ, които ни интересуватъ, ще се опитаме да проследимъ създаването на културния ландшафтъ на българскитѣ земи, което е пкъ нашата втора задача.

IV. Създаването на културния ландшафтъ на българскитѣ земи³

Както видѣхме, човѣкътъ създава културния ландшафтъ чрезъ своята културна дейность, обаче не винаги тази дейность е планомерна, нито пкъ резултатитѣ отъ нея могатъ да бж-

¹ Осведъ низината на с. Борилъ, по крайбръжието на Дунава се отводняватъ голѣми площи, която надминаватъ 180 хил. декари богата плодородна земя (вижъ Ив. Батаклиевъ, Нашиятъ Дунавски брѣгъ. Изв. Бълг. геогр. д-во, стр. 256 сл.).

² За промѣнитѣ у насъ по отношение на земеделието вижъ работитѣ на: Iv. Batakliiev, Die intensive Landwirtschaft in Oberthrakien nach dem Weltkrieg. S. 279—293 и W. Stubenrauch, Wandlungen der Landnutzung im Bulgarien während der letzten 20 Jahre. Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde z. Berlin 1941. S. 308—327.

³ Не се ласкаемъ отъ мисълта, че тая частъ отъ работата ни, като се има предвидъ колко голѣма е оскъдицата на материали, ще бжде въ всѣко

да въ винаги желанитѣ. Всичко това проличава най-добре, като се проследи създаването на културно-географския земеобликъ на българскитѣ земи.

Главнитѣ области, които съставятъ българската земя сж: Мизия, Тракия и Македония¹. Съ имената „България“ и „Българска земя“ въ различни исторически времена сж означавани различно пространни земи на Балканския полуостровъ и вънъ отъ него. Това е било въ връзка не само съ разпространението на българската народностъ, но и съ духовното и политическото владичество на българитѣ.

Въ Балканския полуостровъ и особено въ българскитѣ земи е липсвало, повече отъ коя и да е европейска частъ, една постоянна и строго опредѣлена посока на културно развитие. Всички приноси въ това отношение сж били унищожавани или пъкъ отклонявани въ друга посока².

При това, не трѣбва да се забравя, че българскитѣ земи спадатъ къмъ стара културна областъ, която по-рано попада въ свѣтлината на историята, отколкото други части на Европа³.

Културниятъ ландшафтъ на българскитѣ земи, сравненъ съ тоя на Дунавскитѣ страни, показва въ много рано историческо време една зрѣлостъ⁴, която по всичко личи се дължи

отношение най-добра. Като пръвъ опитъ, надѣваме се, тя да е цененъ приносъ къмъ изясняване на тукъ поставената задача. Пълното разрешение на последната е възможно само чрезъ освѣтлението на цѣла редица географски въпроси, засѣгащи нашитѣ земи.

¹ А. Иширковъ, Царство България, имена на България и нейнитѣ главни области, положение, географски дѣлежъ, граници и голѣмина. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. II, 1934 г., стр. 18—37.

² A. Bugard, Geographische Grundlagen der Bulgarischen Kulturentwicklung. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. I, 1933 г., стр. 1.

³ Географски оценено положението на България се разглежда подробно отъ Ив. Ватаклиевъ, Сравнителенъ прегледъ на политикогеографското положение на България. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. III, стр. 137—170 и Обединението на българския народъ и политикогеографското му положение. Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. VIII, стр. 163—171.

⁴ Тукъ намираме за необходимо да дадемъ накратко разбирането на германския географъ N. Creutzburg за създаването на културнитѣ ландшафти, изложено въ цитираната му вече отъ насъ работа: Über den Werdegang von Kulturlandschaften, стр. 420—421, по две причини: а) понеже е повече отъ необходимо да се има предвидъ при единъ пръвъ опитъ, като нашия, за проследяване процеса на създаването на даденъ културенъ ландшафтъ и б) за да обясниме, че все пакъ „процесътъ на създаването“ не може да се схематизира, както прави N. Creutzburg, и приложи при всѣки отдѣленъ случай на изследване.

N. Creutzburg различава, въ процеса на създаването на културния ландшафтъ, три стади: 1) възходъ, 2) равновесие и 3) упадъкъ.

Признацитѣ на отдѣлнитѣ стади сж следнитѣ:

1. При първия стадий на възходъ, културноландшафтнитѣ елементи изпъкватъ спорадично и още не въ тѣхната взаимна връзка. При все това, културното влияние върху ландшафта е въ постояненъ развѣтъ. Формитѣ на ландшафта не сж още изравнени, различията и преходитѣ между културни и природни форми сж ярки и изпъкватъ ясно. Вследствие на това естетическото впечатление не е единно (сравни N. Krebs, Natur und Kulturlandschaft, S. 90).

на отношението въ положението, което нашитѣ земи иматъ къмъ Сръдиземноморския културенъ свѣтъ.

Началото на създаването на културния ландшафтъ за българскитѣ земи трѣбва да търсимъ още въ предисторическо време, когато човѣкътъ започва своя заседналъ животъ. Ето защо, трѣбва да проследимъ (въ пространството и времето) и най-далечната културно-творческа дейностъ на обитателя на нашитѣ земи дотолкова, доколкото тя днесъ е отразена въ културно-географския имъ земеобликъ. Започваме съ предисторическо време.

Трайни следи въ културния ландшафтъ на нашитѣ земи отъ палеолита нѣмаме, като се изключатъ намѣренитѣ културни останки (кремъчни и костени орджия) въ пещеритѣ на Троянско, Тетевенско, Луковитско и Търновско. Презъ неолитната епоха (5,000 год. пр. Хр.) камъкътъ е все още главния материалъ, но той се обработва вече по-грижливо и дори се открива една „работилница“ при Мадара¹.

Най-много културни останки се намиратъ както въ пещеритѣ, така сжщо и въ плоскитѣ могили („селищни могили“)², които и до днесъ сж характерни за инвентара на културния ландшафтъ на нѣкои наши крайща (напр. Шуменско, Русенско, Старо и Ново-Загорско, Асеновградско и др.³. До селата Долно Левски (Панагюрско), Студена (Софийско) и Каменникъ (Дупнишко) сж открити слаби следи и отъ наколни жилища⁴.

Освенъ селищнитѣ могили, типични за културния ландшафтъ у насъ сж още и така нареченитѣ надгробни могили, които правятъ впечатление отъ далечъ съ своята ку-

2. При втория стадий на равновесие (изравняване), културно-географскитѣ елементи добиватъ максимално разпространение, ландшафта за въ бѣдаше не се промѣня сжществено и господствува едно равновесие въ развитието. Противоречията въ природнитѣ и културни ландшафтни форми сж омекчени или напълно унищожени. Културнитѣ елементи сж вече включени въ физикогеографския ландшафтъ и сж се нагодили къмъ него. Естетическото впечатление е единно.

3. Въ стадия на упадъкъ културното влияние замира постепенно, а съ това замиратъ и културнитѣ елементи, като природнитѣ взематъ отново надмощие.

¹ Р. Поповъ, Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ България, ч. I. Каменна епоха, София 1928 г., стр. 32—33, сравни у. П. Мутафчиевъ, История на българския народъ, т. I, София 1943, стр. 4.

² Подробно вижъ у В. Миковъ, Жилищата на предисторическия човѣкъ въ България, Изв. геогр. д-во, кн. VI. Тѣзи могили той определя като такива отъ каменно-медната епоха (стр. 179).

³ Споредъ А. Иширковъ, Историко-етнографски прегледъ на населението въ Царство България, стр. 1, плоскитѣ могили представляватъ натрупвания отъ сринатитѣ жилища на цѣла редица последователни заселвания; вижъ подробности у В. Миковъ, цит. съч. стр. 180.

⁴ В. Миковъ, Жилищата на предисторическия човѣкъ въ България, стр. 194,

половидна форма. Тѣ сж характерна за следващата тракийска епоха¹.

Съ започването на заседналъ животъ човѣкътъ напуща пещеритѣ и се заселва въ равнинитѣ около извори, ручей и рѣки. Сега вече той е познавалъ житнитѣ растения и правилъ опити да ги отглежда самъ.

Както споменахме, първи значителни следи въ културния ландшафтъ на нашитѣ земи оставатъ тракитѣ. Тѣ, заедно съ илиритѣ, сж най-старитѣ исторически жители на българскитѣ земи. Отъ тѣхъ оставатъ имената Мизия, Тракия и Македония.

Тракийскитѣ племена сж били носители на неолитната култура; отъ тѣхъ, следователно сж останали селищнитѣ (plosки) могили и намѣренитѣ следи отъ най-старитѣ наколни жилища².

Тракитѣ имали за най-любимо занаятие животновѣдството, но обработвали сръчно и земята. Тѣ се прочули и като добри земеделци и лозари. Всичко това показва, че основнитѣ черти въ културния ландшафтъ на българскитѣ земи по отношение на стопанския животъ сж били дадени още въ тракийско време.

Земеделieto трѣбва да е било въ разцвѣтъ, защото тракитѣ сж изнасяли жито за Гърция, а дори и за Римъ³. За високата култура на тракитѣ ни говорятъ още отличнитѣ лозя, зеленчуковитѣ градини, отглеждането на овощнитѣ дръвчета и др. Напр. областъта западно отъ Струма, а сжщо и брѣговия ландшафтъ отъ дветѣ страни на Места сж били характерни съ своитѣ смокини, маслини и лозя⁴.

Известно е, че тия култури сж типични и днесъ за Бѣло-

¹ Споредъ В. Миковъ: Жилищата на предисторическия човѣкъ въ България, стр. 180, до сега сж познати у насъ до 300 селищни могили, разположени само въ низинитѣ и то винаги въ сѣдство съ рѣки и извори. Надгробнитѣ могили, споредъ сжщиятъ авторъ, надминаватъ 3000 и сж типични за културния ландшафтъ на почти всички български земи. Особено интересни сж т. н. мегалитни паметници (долмени, кромлехи и др.), които сж типични напр. и днесъ за културния земеобликъ около Сакаръ планина.

G. Kazarow, въ работата си Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker, Sarajevo 1916, стр. 88 говори за надгробни могили въ Казанлъшко и Кюстендилско.

² Презъ историческо време отъ V в. пр. Хр. насамъ тракитѣ сж имали и по-значителни селища. У старитѣ грѣцки автори се споменаватъ тракийски градове, крепости и кули. Тракийската дума за обикновено селище била дава (по-късно дева), за пазарище пара, за градъ вриа, за кула или крепость дизо с ъ, тия думи личатъ въ имената на старитѣ градове, напр. Пулпудева, Бесапара, Месемврия (G. Kazarow, Beiträge zur Kulturgeschichte u.s.w., стр. 28 и сл., сравни у П. Мутафчиевъ, История на българския народъ, стр. 14—15).

³ Въ римско време Мизия била наричана „житницата на Церера“ (богиня на земното плодородие). Едно тракийско племе отъ областъта около Стара-Загора и Чирпанъ било наричано „пирогери“ т. е. жители на пшеничната земя (G. Kazarow, Beiträge zur Kulturgeschichte, u.s.w., стр. 37 и 39). А знайно е, че и до днесъ тия кѣтища на българската земя иматъ сжщо зърненитѣ храни като най-типични за културния имъ ландшафтъ.

⁴ G. Kazarow, цит. съч., стр. 40 и 41.

морието ни. Ясно е, че културниятъ ландшафтъ по тия мѣста носи своитѣ сѣществени черти въ продължение на повече отъ 2000 години.

Въ планинскитѣ покрайнини на Стара-планина и Родопитѣ тракитѣ се прочули като добри животновѣдци. Хомеръ нарича Тракия „майка на овцетѣ“.

Илиритѣ въ Македония сѣщо сж известни като добри животновѣдци (коне, свини и добитѣкъ). Хомеръ нарича тракитѣ „конеѣдци“¹. Единъ латински авторъ нарича гетитѣ (въ Добруджа) „народъ, който пие млѣко и т. н.“. Тракитѣ сж интересни за насъ още и съ своето рударство и обработване на металитѣ. Прочути сж били златнитѣ и сребърни рудници на планината Кушница (Пангей)².

Другъ народъ, който следъ тракитѣ е оставилъ трайни следи въ културния земеобликъ на нашитѣ земи сж елинитѣ (гърцитѣ). За насъ тѣ сж отъ значение следъ VIII—VII в. пр. Хр., когато започва тѣхната колонизация по брѣговетѣ на Бѣло и Черно море. Тая колонизация се е изразила въ създаването на много градове, едни нови, а други се развиватъ върху стари тракийски селища. Повечето отъ тия стари градове сѣществуватъ и до днесъ, макаръ съ известни прекъсвания, за които ще стане дума по-нататѣкъ. По редъ отъ северъ къмъ югъ по Черноморското крайбрѣжие, безъ огледъ на тѣхната старостъ, се редили градоветѣ: Томи, днешния гр. Кюстенджа, Калатисъ-Мангалия, Бизоне до Каварна, Дионисополисъ — Балчикъ, Одесосъ — Варна, Месемврия — Несебъръ, Анхиало — Поморие и Аполония — Созополъ. По Бѣло море ще спомнемъ Амфиполисъ на Орфанския заливъ, Неаполисъ — днешния Кавала, Авдира, Макри, Марония и Еносъ³.

Съ това изгодно географско положение еленитѣ упражнявали културното си влияние върху всички народи, които сж живѣели въ нашитѣ земи.

За проникването на еленизма въ вътрешността на нашитѣ земи, обаче, най-много допринася Филипъ II Македонски. Неговата държава се разраства въ долнитѣ течения на рѣкитѣ Струма, Вардаръ и Бистрица. При него и наследниците му имаме пѣрвото политическо обединение на нашитѣ земи. Македонски колонии биватъ основани въ Кабиле (Ямболъ), Бесапара и Пулпудева, която отъ тогава получава името си „Градъ

¹ Пакъ тамъ, стр. 46. Предполага се, че днешнитѣ родопски и македонски коне носятъ нѣкои черти отъ тракийския конь.

² Пакъ тамъ, стр. 57. Изобилието на злато и сребро обяснява и многото монети, останали отъ времето на тракийскитѣ и македонскитѣ царе.

³ Географски оценено, историческото развитие на тия градове ни дава Д. Ярановъ, Бѣломорска Тракия и Приморска Македония, стр. 100 и сл. Тия селища сж извършвали презморската търговия на тракитѣ, които гъсто сж населявали вътрешността на българскитѣ земи (А. Иширковъ), Историко-етнографски прегледъ и т. н., стр. 6).

на Филипа“ — Филипополъ¹. Все по това време сж основани и градоветъ Солунъ и Филипи. Последниятъ умира, обаче, останкитъ му и до днесъ съ своята монументалностъ сж нѣщо „чуждо и нехармонично“ въ културния земеобликъ на Драмското поле². Синътъ на Филипа, Александъръ Велики, въ далечнитъ си походи не забравилъ родината си. Той изпратилъ въ Македония пленници, които да работятъ въ минитъ, (нѣкои находища отъ тѣхъ личатъ и до днесъ); сжщо добитъкъ отъ Индия за подобрене животновѣдството въ страната. (Вижъ Ив. Велковъ, Изъ старата география и история на Македония. Сп. Училищенъ прегледъ, Год. XVII, кн. 2, стр. 186).

Въ 281 год. пр. Хр. въ нашитъ земи идватъ и келтитъ, които достигатъ днешна Сръдна България и създаватъ държава съ гр. Тиле, близу до Казанлъкъ — и сега цѣлото Казанлъшко поле се нарича и Туловско. Като напомняне за тѣхъ, споредъ А. Иширковъ³, трѣбва да е останало и името „Галата“ на много селища у насъ.

Обаче, най-трайни следи въ днешния културенъ ландшафтъ на българскитъ земи оставятъ римлянитъ⁴. Следъ вѣкове на жестоки сражения и опустошения Римъ донесълъ траенъ миръ. Сега започва усилена стопанска дейностъ. Римлянитъ, заедно съ езика си, пренесли въ нашата земя и своята култура и начинъ на животъ⁵. Тѣ прокарватъ гжста мрежа отъ пжтища, които макаръ и да били строени по военни съображения, допринесли необикновено много за икономическия разцвѣтъ на съответнитъ области и за културното имъ изравняване. Най-трайни следи въ днешния културенъ земеобликъ на българскитъ земи сж оставили следнитъ пжтища: 1. Ди а-

¹ П. Мутавачиевъ, История на българския народъ, стр. 23.

² При изследване на подобни оставки на минали културни епохи географътъ си задава най-често въпроса: „защо точно тукъ е на лице единъ упадналъ културенъ ландшафтъ?“ Точно въ този случай отговорътъ може да ни доведе до много ценни заключения въ развитието на културния земеобликъ на Драмската котловина. Много умѣло Д. Ярановъ въ работата си Бѣломорска Тракия и Приморска Македония, стр. 104, разглежда поселения и физикогеографския животъ на котловината съ помощта именно на „развалинитъ“ при Филипи.

³ Историко-етнографски прегледъ и т. н., стр. 8.

⁴ Включването на днешнитъ български земи изцѣло въ Римската империя станало до 46 г. сл. Хр.

⁵ Романизирането се е извършило чрезъ войската, смѣсенитъ бракове, стопанскитъ отношения и др. и е траело за нашитъ земи около два вѣка.

Елинизацията пѣкъ е траяла много време преди идването на римлянитъ, а и дълго време следъ тѣхъ. Така че българскитъ земи сж били подъ кръстосаното влияние на елинската и римската култура. Въ Македония и Тракия почти е господствувалъ гръцкиятъ езикъ, докато въ Мизия е преобладавалъ латинскиятъ. Това научаваме отъ многото паметници, часть отъ които и до днесъ сж отъ значение за ландшафта (напр. Лесичерския стълбъ). Интересни мисли върху елинското и латинското културно влияние по българскитъ земи изказва В. Бешевлиевъ въ работата си: Погледъ върху историята на класическитъ студии въ нашитъ земи. Сп. Прометей, г. III, кн. IV

гоналниа (Бѣлградъ—София—Цариградъ); 2. *Via Egnatia* (презъ Албания и Македония — Охридъ—Битоля—Солунъ — по Бѣломорския брѣгъ за Цариградъ); 3. Дунавски пѣтъ (по брѣга на р. Дунавъ) и 4. Презбалкански (отъ Дунава презъ Троянския проходъ за Пловдивъ и Бѣло море). На мѣстата пѣтица не сж замѣстени съ днешни и затова останкитѣ имъ ясно личатъ и представятъ деградирани или упадналъ културенъ ландшафтъ. Такъвъ е случаятъ съ пѣтя презъ Троянския проходъ, а така сжщо и на много други мѣста¹.

Поради изграждането на солидна съобщителна мрежа и възникването на оживени стопански отношения заваренитѣ отъ римлянитѣ селища се разрастнали въ голѣми градове, други били основани отъ самитѣ римляни като административни или стопански срѣдища, а трети възникнали около тѣхнитѣ лагери по Дунавската граница².

И така, презъ тая епоха се явяватъ по нашитѣ земи градоветѣ: *Вопоніа* (Видинъ), *Ratiaria* (с. Арчаръ), *Oescus* (с. Гигенъ), *Novae* (изг. отъ Свищовъ), *Durostorum* (Силистра), *Pautalia* (Кюстендилъ), *Scupi* (Скопие), *Nicopolis ad Nestrum* (при Неврокопъ), *Nicopolis ad Haemum* (до с. Никюпъ), *Serdica* (София) и т. н.³ Днесъ следи отъ почти всички тѣзи селища сж запазени и само тѣхното проучване може да ни подчертае участието на генерацията римски градове въ полигенерационния културенъ земеобликъ на българскитѣ земи.

Скоро, обаче, било турено край на тая цвѣтуща строителна дейность. Нашитѣ земи, като най-югоизточния край на Европейския югоизтокъ, най-рано били подложени на великото преселение на народитѣ. При Одринъ 378 год. сл. Хр. готитѣ разбили императоръ Валентъ и оплячкосали страната, сжщото се повторило въ втората четвъртъ на V вѣкъ и при хунитѣ, когато всички цвѣтущи градове и полета на Мизия и Тракия се превърнали въ развалини⁴. Малко следъ това славянитѣ, прабългаритѣ и аваритѣ доунищожаватъ много отъ сжществуващитѣ селища и крепости. Знае се напр., че аваритѣ сж разрушили всички крепости между Бѣлградъ и Одринъ⁵.

Ние вече споменахме, че при подобни случаи, когато

¹ Ж. Гълъбовъ въ устно съобщение ни обърна вниманието на подобенъ случай, съ сжщия пѣтъ, презъ Родопския дѣлъ „Чернатица“ (Карабалканъ).

² П. Мутафчиевъ, История на българския народъ, стр. 31.

³ Ржководейки се по опредѣленията на R. Maueг, *Städtegenerationen im Donauraume*, стр. 211, би трѣвало всички тия селища да отнесемъ къмъ групата римско-срѣдиземноморски градове. Това име тѣ заслужаватъ не само защото сж отъ римската епоха, но показватъ и еднакъвъ планъ, а отъ запазенитѣ стени, основи и украшения на сгради личи, че сж имали и еднаква физиономия. Това опредѣление, разбира се, не се покрива съ днешното понятие „срѣдиземноморски типъ“ въ смисълъ, който по-рано изяснихме.

⁴ П. Мутафчиевъ, История на българския народъ, стр. 41.

⁵ П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 58.

една културна епоха бжде прекъснатата и създадениятъ съответенъ културенъ ландшафтъ унищоженъ, създава се т. н. културна абразионна повърхнина. Това е първиятъ такъвъ случай съ нашитѣ земи, а ще видимъ по-нататкъ, че по време на турското нашествие се създаватъ условия и за втора културна абразионна повърхнина. Съ идването на славянитѣ по нашитѣ земи, било като колонисти, било като хора търсеши земи за поселване поради напора на другитѣ народи се започва една нова епоха въ пресъздаването или по-право казано въ новосъздаването на културно-географския земеобликъ на нашитѣ земи. Презъ цѣлия VI вѣкъ Прокопий съобщава за нападения на славянитѣ върху Византия. Той пише сжщо, че славянитѣ не идвали въ византийската империя само за грабежъ, а да завзематъ мѣста за заседналъ животъ¹.

Императорътъ Юстинианъ I (527—565 г.) построилъ въ нѣколко пояса стотици крепости, повечето отъ които били сринати отъ славянския напоръ и непреживѣли дори своя създателъ. Предполага се, обаче, че нѣкои останки още личатъ въ съвременния културенъ ландшафтъ.

Славянитѣ, още отъ прародината си, били наклонни къмъ заседналъ животъ, затова тѣ се предали най-охотно на земедѣлие и животновѣдство². А тъкмо по това време, както видѣхме, празни и опустошени земи, пригодени за разработка се намирали въ изобилие. Известно е, че у славянитѣ липсвала стегната политическа организация, затова и при тѣхъ, до идването на прабългаритѣ, ландшафтотворящъ елементъ се показва родътъ и племето. Славянитѣ отбѣгвали голѣмитѣ селища и предпочитали да живѣятъ прѣснато въ осамотени жилища или на малки групи. Предпочитали сж да си правятъ жилищата всрѣдъ гори и блата. Но съ масовото имъ заселване въ нашитѣ земи започва изсичането на обширни горски площи³.

На едни отъ селищата славянитѣ даватъ свои имена, но

¹ А. Иширковъ. Историко-етнографски прегледъ, стр. 13.

² Знае се, че у всички славяни житнитѣ растения иматъ почти еднакви имена, а така сжщо и домашнитѣ животни, значи славянитѣ сж дошли у насъ вече съ голѣма земеделска култура. Тѣ сж познавали отъ родината си пчеларството, изкарвали сж медъ и воскъ. Познавали сж лена и конопа, а лозарството възприематъ отъ римляни и гърци.

³ Не е вѣрно изказаното мнение отъ А. Burchard (Geographische Grundlagen der bulgarischen Kulturentwicklung, стр. 12, забележка 12, който се позовава на работата на J. Póhl, Beiträge zur Landes- und Volkskunde des Jantragebietes in Bulgarien 1932, S. 58, като казва, че главната епоха за ниворазораване въ България е времето 11—13 вѣкъ. Вѣроятно за нашитѣ земи това „главно разораване“ е 6—7 вѣкъ, времето на масовото заселване на славянитѣ. Подобно трѣбва да е мнението и на Д. Ярановъ, Разлогъ, стр. 86 и сл., доколкото можемъ да доловимъ, че не 11—13 вѣкъ е време на главно разораване, а 6 и 7 вѣкове. Нашето твърдение можемъ лесно да разберемъ, като имаме предвидъ историческата съдба на българскитѣ земи презъ тия вѣкове.

въ много случаи, особено при градоветъ, тѣ приспособяватъ на свой езикъ старитѣ имъ гръцко-римски названия, напр. *Durostorum* наричатъ Дръстъръ (Силистра), *Bononia* — Бъдинъ (Видинъ), *Serdica* — Срѣдецъ (много по-късно София), *Scupi* — Скопие и т. н. Явно е, че географскитѣ условия при тия селища благоприятствуватъ съществуванетоъ имъ и презъ славянската епоха. Други селища получаватъ съвсемъ нови наименования, напр. *Odessos* — Варна, *Pautalia* — Велбуждъ (Кюстендилъ), *Heraclia* — Битоля (отъ името на единъ старъ монастиръ — „обитель“), *Luchnis* — Охридъ и т. н.¹

Масовото заселване на славянитѣ по нашитѣ земи било толкова силно, че тѣ притиснали романизираното население (негови потомци сж днешнитѣ власи и албанци) въ планинитѣ, а гърцитѣ въ крайбръжията². Така тѣ се настанили като въ земя, която имъ принадлежи напълно, но изпадатъ подъ културното влияние на Византия и само идването на прабългаритѣ ги спасило отъ превръщането имъ въ „ромей“³. За насъ, идването на прабългаритѣ има голѣмо значение, защото тѣ създаватъ и организиратъ българската държава. Трѣбва да отбележимъ, че една отъ първитѣ прояви въ създаването на културния земеобликъ отъ прабългаритѣ сж т. н. Траянови валове между Черна-вода и Кюстенджа, а може би все тогава да е било издигнато и Николицелското укрепление, ако се приеме, че то наистина е отъ български произходъ⁴. Следитѣ въ днешния културенъ земеобликъ, останали отъ прабългарската епоха, не биха били пълни, ако не споменемъ и другъ единъ валъ „Еркесията“⁵. Нейнитѣ следи и сега ясно личатъ на едно разстояние отъ 130 ккм. отъ мѣстото на изчезналия Девелтъ (западно отъ Бургасъ) до околноститѣ на днешния Симеоновградъ⁶. Другъ ровъ, все отъ тая епоха, е Островския,

¹ П. Мутафчиевъ, История на българския народъ, стр. 100. Близкото родство между македонскитѣ и мизийскитѣ славяни, казва авторътъ (цит. съч., стр. 129), е било заякчено чрезъ една нова spojка — тая на прабългаритѣ, заседнали въ Мизия — Аспарухъ и въ Македония — Кубертъ.

² А. Иширковъ, Историко-етнографски прегледъ и т. н., стр. 14.

³ П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 109.

⁴ П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 122—123. Заслужава да се спомене, че напоследъкъ възрастта на Добруджанскитѣ окопи се оспорва и тѣ се считатъ за по-стари. Въобщо по тоя въпросъ нѣма единомислие. Подробности вижъ у Д. Крънджаловъ, Валоветъ въ Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. Год. Соф. унив., истор.-фил. фак., XXXIX, 1942—1943, стр. 1—167.

⁵ Тоя окопъ, К. Иречекъ нарича въ Княжество България, ч. I, стр. 311 „най-колосалниятъ паметникъ отъ срѣднитѣ вѣкове“.

⁶ На нѣкои мѣста окопътъ достига до два метра дълбочина и до 4 м. ширина и е сравнително много добре запазенъ. Вижъ подробности у Н. Благовевъ, Пограничниятъ окопъ Еркесия, София, 1925. На стр. 10 той пише, че окопътъ е служилъ за граница между българската и византийската държава и е ималъ държавно правно значение, а така сжщо и военно стратегично, административно-полицейско и финансово-икономично значение. Строенъ е отъ Тервелъ, източната частъ въ VIII в., а западната — отъ Омортага въ IX вѣкъ.

който личи ясно отъ Острово на Дунава до къмъ западно отъ Кнежа¹. Споредъ П. Мутафчиевъ, аспаруховитѣ прабългари сж били подъ културното влияние на перситѣ и сж донесли съ себе си забележително строително изкуство².

Трайни следи въ културния ландшафтъ на прабългарската епоха имаме още въ Плиска, която е била повече укрепенъ лагеръ, отколкото обикновено селище. Единството отъ остатъци на дворци, крепостни стени и кули сж ярки „чужди“ елементи въ хармонията на днешния културенъ земеобликъ. Отъ по-късно време (следъ приемане на християнството) сж и църквитѣ на Плиска. Много отъ намѣренитѣ тамъ статуи, мраморни скулптури и колони сж пренесени отъ ханъ Крумъ презъ време на походите му срещу Византия, който по тоя начинъ искалъ да украси столицата си³. Строежитѣ, обаче, сж свързани съ името на ханъ Омортагъ⁴. Той е най-великия строител презъ Първото българско царство. Отъ негово време сж останали много каменни надписи, въ които между другото се говори за голѣмата строителна дейность на хана. Той строи дворецъ при р. Тича, гдето премѣства столицата си, тамъ строи и мостъ надъ сжщата рѣка, останки отъ който при маловодие могатъ да се видятъ и днесъ⁵. Все отъ Омортагово време се предполага да е и „най-великиятъ паметникъ на българската древность“ — Мадарскиятъ конникъ. Една такава строителна дейность трѣбва да е съответствувала на стопанския животъ въ страната. Знае се, че въ 716 г. въ сключения миръ между България и Византия е имало едно търговско постановление. За пръвъ пжтъ въ Сръдновѣковна Европа се уреждатъ международни стопански въпроси⁶, а това е признакъ на стопански разцвѣтъ, който самата държава, нѣщо рѣдко за онова време, се е считала длъжна да покровителствува⁷.

Нѣкои нови растения за земедѣлското стопанство прабългаритѣ не сж ни оставили, макаръ да сж били добри земедѣлци (познавали сж най-вече пшеницата, ечемика и просото). Били сж и добри животновѣдци, отглеждали сж овце и говеда.

Съ присъединяването на македонскитѣ земи къмъ българската държава при Пресияна и приемането на християн-

¹ Последнитѣ два окопа поради равнинния релефъ презъ който сж прокарани сж добре запазени въ сравнение съ валоветѣ по Източна Стара планина, които въ планинския ландшафтъ нѣматъ толкова голѣмо значение, още повече, че тукъ экзогеннитѣ сили сж допринесли сжществено за различаването имъ.

² История на българския народъ, стр. 130.

³ П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 194.

⁴ Омортагъ е билъ истински възстановителъ на Плиска следъ опожаряването ѝ отъ Никифоръ въ 811 год., П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 206.

⁵ П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 205.

⁶ Какъ тамъ, стр. 149—150

⁷ Въ връзка съ това „търговско постановление“ нѣкои считатъ прокарването на „Ерксията“.

ството при Бориса се създаватъ наново условия за единство въ структурнитѣ линии на културния ландшафтъ на българскитѣ земи¹.

Организираната българска държава и българската църква ставатъ сега ландшафтотворящитѣ елементи².

Въ Борисово време се строятъ църкви. Тогава е построена и голѣмата църква въ Плиска (грамадна постройка отъ 99 м. дължина и 30 м. ширина), строена вѣроятно подъ влияние на римското духовенство въ България³.

По време на българския „Златенъ вѣкъ“ при Симеона сжщо били създадени нѣкои църкви и манастири, особено отъ голѣмитѣ български просвѣтители Св. Климентъ⁴ и Св. Наумъ. Климентовата църква въ Охридъ е истинска народна светиня, а не по-малко значение има и манастиря „Св. Наумъ“⁵.

Възшедствието на Симеона било съпроводено и съ друго важно културно-политическо събитие: държавниятъ центъръ билъ пренесенъ отъ Плиска въ Преславъ⁶. Дворцитѣ били

¹ Въ ландшафта християнството остава своитѣ трайни следи вѣкове преди това. Много останки отъ църквища и гробници личатъ и до днесъ въ културния земеобликъ на българскитѣ земи. Вижъ, напр. Г. Кацаровъ и Х. Тачевъ, Новооткритата старохристиянска гробница въ София. Отпечатъкъ отъ Изв. на Бълг. арх. д-во 1910 г., стр. 23—28, сжщо у К. Иречекъ, Княжество България, ч. I, стр. 311.

² П. Мутафчиевъ: цит. съч., стр. 261 пише „Изъ етнически раздвоеното общество на езическа България вече се раждалъ единъ езиково и битово изравненъ и духовно единенъ народъ—българскитъ“. Той е творецъ отъ тукъ нататъкъ на културно-географския земеобликъ на нашитѣ земи. И следъ създаването на българската народност и държава българскитѣ земи продължаватъ да страдатъ подъ напора на нови завоеватели: унгарци, печенежи, кумани, кръстоносци, татари, които макаръ и за малко време оставатъ по нѣщо всрѣдъ българитѣ. За новитѣ „смущения“ въ създаването на културния ландшафтъ ще говоримъ по-нататъкъ. Съ използването на историческия материалъ ние искаме да покажемъ, какъ той би могълъ да ползува културната география. Не самитѣ исторически събития, а резултатитѣ преценяваме географски.

³ П. Мутафчиевъ, цит. съч. стр. 244. Интересно е, че още въ IV в. повечето отъ градоветѣ въ нашитѣ земи били седалища на епископи. Вѣроятно още отъ тогава сж нѣкои останки отъ църквища, напр. въ Месемерия, Съръ, Солунъ и др. Вижъ Иречекъ, ч. I стр. 311.

⁴ Св. Климентъ, напр. е училъ населението между другото и да облагородява овощнитѣ дрѣвчета, а може би тогава трѣбва да търсимъ началото на прочутото и днесъ овощарство по западнитѣ краища на българскитѣ земи.

⁵ Манастирътъ „Св. Наумъ“ на юго-източния край на Охридското езеро е сжществувалъ непрекъснато отъ началото на X вѣкъ до сега. Църквата пъкъ, въ която се пазятъ мощитѣ на Св. Климента, е отъ XIII-XIV в. Знае се, обаче, че тя е изградена върху по-старо църквище, вѣроятно отъ X в. Все въ X в. билъ основанъ отъ Св. Ив. Рилски и Рилскитъ манастиръ.

⁶ „Плиска останала само като реликвия, материализиранъ споменъ за Хероичната епоха въ битието на едно малко, но могъщо по духъ и организация племе, което върху най-несигурната и най-много оспорваната земя на Европейския континентъ бѣ смогнало да създаде една могъща държава и чрезъ нея да формира една нова националност“. П. Мутафчиевъ, цит. съч. стр. 274.

разширени и оградени съ яка стена. Около това укрепено сръдище скоро изникнало и още по-бързо започнало да расте голъмо селище — вѣншиятъ градъ. Той отъ своя страна билъ ограденъ съ друга стена, която обхващала пространство отъ 35 кв. клм. Преславъ, въпрѣки че господствувалъ надъ източнитѣ проходи въ Стара-планина, се намиралъ далеко извѣнъ географското сръдище на тогавашна България¹. Въ Симеоново време, особено презъ първия периодъ на царуването му, е имало оживени стопански отношения съ Византия. Цариградъ и Солунъ сж били „тържища“ за българскитѣ стоки. П. Мутафчиевъ ни увѣрява сжщо и въ разцвѣта на градоветѣ: Видинъ, Силистра, София, Скопие, Нишъ и Пловдивъ, като търговски, попжтни и административни селища². За жалостъ, ние не знаемъ дали превратната сждба на тия селища е запазила нѣщо въ тѣхъ отъ тая епоха и до наше време. Земеделскитѣ обликъ на културния ландшафтъ трѣбва презъ тая епоха да е останалъ сжщия, само съ тая разлика, че сега презъ X вѣкъ въ българскитѣ земи подъ влияние на Византия се създаватъ едри земеделски магнати и вѣроятно става едно прегрупирване на земитѣ³.

Сведенията, които ни дава Иоанъ Екзархъ въ своя „Шестодневъ“ сж, че българитѣ и тогава още сж живѣли въ сламени „хижи“, но срещали се и по-добри жилища, направени отъ дърво и съ плетени стени. И еднитѣ, и другитѣ били покрити съ слама. Тая нестабилностъ не е позволила да останатъ следи отъ тѣхъ въ съвременния културен ландшафтъ. Все презъ тая епоха у насъ се създава богомилството. Отъ името на последователитѣ му въ Македония „бабуни“ може би е останало името на планината „Бабуна“. Въ миналото навѣрно населението по цѣлата тая областъ е било богомилско. Тамъ и сега има едно село „Богомила“⁴. Отъ Самуилово време отъ значение за културния земеобликъ сж ни известни останки по островитѣ на Голъмото и Малкото Прѣспански езера, а вѣроятно отъ негово време сж и развалинитѣ „Царичина“ въ мѣстността „Разметаница“ (Дупнишко). Въ областъта на Кракра, която навѣрно обхващала земитѣ около Витоша и на югъ до Осогово и Рила, се намирали 35 крепости. Много отъ т. н. „градища“ по тия мѣста сж и до днесъ свидетели на упадналъ културен ландшафтъ. Все отъ това време трѣбва да сж и следитѣ на нѣкогашнитѣ крепостни стени въ Охридъ⁵. За сжществуването на селища отъ това време имаме истори-

¹ П. Мутафчиевъ, цит. съч. стр. 275.

² Пакъ тамъ, стр. 286.

³ П. Мутафчиевъ, цит. съч. стр. 329. Византия е влияла най-силно въ България съ своя дворцовъ етикетъ, църковна уредба и социаленъ редъ.

⁴ Пакъ тамъ, стр. 344.

⁵ Стенитѣ на по-високия връхъ сж отъ турско време. П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 391.

чески сведения. Така напр. въ житието на Св. Ив. Рилски се сочи, че е роденъ въ с. Скрино (Дупнишко) въ 876 год. Съ падането на Първото българско царство подъ Византия ние не знаемъ подробности за настъпването на нѣкои сжществени промѣни въ културния земеобликъ на нашитѣ земи. Сега вѣроятно биватъ изградени много църкви, останки отъ нѣкои и до днесъ сж запазени. Напр. църквата Св. София въ столицата ни е отъ XI в., по това време билъ основанъ и Бачковскиятъ манастиръ (1083 г.) и др. Интересни за насъ отъ тая епоха сж грамотитѣ на византийския императоръ Василий II, които той издава въ 1019 година на Охридската патриаршия. Въ тѣхъ се даватъ имената на редица селища въ Македония и Тракия, които сжществуватъ и до днесъ. Напр. с. Стобъ (Дупнишко), с. Суково (Царибродско) и др.¹

Макаръ XI и XII вѣкове да сж били сждбоносни за българскитѣ земи, поради заселването на печенези и кумани и макаръ последнитѣ, както се предполага да сж оставили трайни следи въ антроположкия типъ на българина, значение за културногеографския земеобликъ, поради малокултурността имъ, тѣ не сж имали. Куманитѣ се считатъ отъ мнозина за прадѣди на днешнитѣ гагаузи. Много селища у насъ сж кръстени на тѣхно име, напр. гр. Куманово въ Македония, Куманица въ Луковитско и Софийско, Кумановци въ Търновско и др.² Сжщо историческитѣ сведения, които имаме за кръстоноснитѣ походи не ни говорятъ почти нищо по интересувания ни въпросъ, затова ще преминемъ къмъ времето на Второто българско царство.

То, подобно на Първото, се заражда въ Дунавска България, но съ столица Търново, която е имала едно срѣдищно положение въ тогавашнитѣ български земи. Скоро бива взета София, а съ това и възможността за причленяване на Моравската долина и Македония била голѣма и тя се осжществява при Ив. Асена II. Тракия е била често вѣнъ отъ предѣлитѣ на държавата, а по време на кръстоноснитѣ походи дори една франкска област се създава вжтре въ живото тѣло на българскитѣ земи (Enklave)³. Градоветѣ пѣкъ на крайбръжната Бургаска област били подхвърлени на честа смѣна въ политическата имъ принадлежностъ, а това е било отъ голѣмо значение за тогавашния, а дори и отъ значение за съвременния културенъ земеобликъ. Въ дни на кризи и държавна слабостъ България е трѣбвало да се задоволи само съ областитѣ северно отъ Балкана, като обширни области сж оставали въ

¹ Г. Гунчевъ, Българскитѣ селища, стр. 268.

² Сравни А. Иширковъ, Историко-етнографски прегледъ и т. н. стр. 26.

³ I. Gellert, Die Politisch-geographische Entwicklung und Struktur Bulgariens. Berlin 1933, S. 18.

бюджетъ на самостоятелни владетели (напр. Видинско, Добруджа, Струмишко, Западнитъ Родопи и др.).

Ясно е, че възможноститъ за създаване „единство“ въ културногеографския земеобликъ на нашитъ земи презъ Второто българско царство сж били много по-малки, отколкото тия на Първото. Изключение прави времето на Ив. Асенъ II. Интересно е, че около Търново се създава Второто българско царство и около него то замира. Продължителниятъ свободенъ животъ, който Търновския край преживъва и културното въздействие на столицата Търново, трѣбва да сж указали въздействие върху по-голѣмата културностъ на населението, а съ това и на ландшафта.

Презъ епохата на Второто българско царство селищата укрепватъ, а биватъ създадени и много нови. За селища сж съществували и днесъ, имаме сведения отъ грамотитъ на българскитъ царе. Така напр. въ грамотата, която царъ Ив. Александъръ (1331—1371) дава на манастира „Св. Никола“ при с. Пещера (Радомирско) се споменаватъ много села по р. Струма: Благешница (Радомирско), Скакавица (Кюстендилско), Бълица и Костинбродъ (Софийско). Въ грамотата, съ която неговиятъ синъ царъ Ив. Шишманъ дарява Драгалевския манастиръ, се споменава и с. Новачене (Ботевградско). Въ едно съчинение отъ 1305 г. на византийския писателъ М. Филъ се даватъ имената на с. Мъглишъ (Казанлъшко) и Твърдица (Ловозагорско). Въ грамотата на царъ Ив. Шишманъ, съ която подарилъ Рилския манастиръ (1378 г.) се споменаватъ имената на селата Бадино, Бозовая, Пастра (Дупнишко), Добърско (Бягава Гнидобърско) — Разложко, Лешко, селище Дръново (Дръново-Джумайско) и др.¹

Разкопкитъ пъкъ въ Търново и други срѣдновѣковни градове и градища по българскитъ земи ни убеждаватъ, че българитъ отъ Второто българско царство сж създали въ градоветъ малко трайни и характерни обществени сгради². Изключение правятъ многобройнитъ църкви и манастири въ Търново, Охридъ, Бояна, Студена, Беренде и др. Търново е имало надъ 50 църкви и повече отъ 15 манастира. Сжщиятъ брой манастири е имало и въ Месемврия, Съръ и др. По отношение на стопанския животъ най-интересното за насъ отъ епохата на Второто българско царство е следното: сега голѣмитъ стопанства се увеличаватъ, а дори се забелязватъ и черти на феодализъмъ³.

¹ Сравни съ Г. Гунчевъ, Българскитъ селища, стр. 268.

² За останки отъ срѣдновѣковни български градища изъ Стара-планина ни дава сведения П. Мутафчиевъ, Изъ нашитъ Старопланински манастири. Сб. на Бълг. Ак. на наукитъ, стр. 30, 32 и сл.

³ I. Sakazov: Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, Grundriss der Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Berlin 1929 S. 76; П. Мутафчиевъ въ „История на българския народъ“ твърди, че сжщияски феодализъмъ у насъ, равенъ на тоя отъ Западна Европа не е имало никога.

Стопанскиятъ животъ трѣбва силно да е пострадалъ при нашествието на татаритѣ въ 1265 год. Тѣ така унищожили по-голѣмата частъ отъ българскитѣ земи, та лѣтописецътъ Регорасъ писалъ, че нито единъ селянинъ, нито единъ волъ не могло да се види на полето¹. Сега вѣроятно можемъ да говоримъ за една частична културна абразионна поврѣхнина.

Лозарството продължавало да бѣде сѣщественъ елементъ въ културния земеобликъ на нашитѣ земи. Виното на Пловдивъ се славилъ като много добро и отъ него се опивали кръстоносцитѣ².

Овощарството и градинарството, сравнени съ състоянието имъ презъ Първото царство, сж въ голѣмъ разцвѣтъ. Отъ това време е останало може би името на с. Периволъ (Кюстендилско), което значи градина. Все сега се засилва отглеждането на зеленчуци и лукъ³.

За облѣкло сж отглеждали конопа и лена и тѣхното разпространение трѣбва да е било много голѣмо, като се знае, че тогава още не е билъ пренесенъ у насъ памука. Презъ XIII и XIV в. нѣкои фамилии въ Македония иматъ главенъ поминѣкъ копринарството, което и днесъ е запазено, а както отбелязахме черничевитѣ градини и дървета сж сѣществени за ландшафта на нѣкои отъ тѣзи краища.

Въ разцвѣтъ е било животновѣдството, особено въ голѣмитѣ стопанства и манастиритѣ⁴. Търново, подобно на Солунъ и др. градове, е билъ вече голѣмъ търговски центъръ. Така Ив. Асенъ II сключва договоръ съ Дубровнишката република, като дарува дубровнишкитѣ търговци съ голѣми привилегии⁵. Голѣмо значение добиватъ сжщо и търговскитѣ връзки съ Венеция и Генуа. Тѣ основаватъ много колонии за чието благоустройство строятъ водопроводи, нѣкои отъ които и днесъ сж запазени (Съръ, особено въ Кавала и др.) и сж „чуждия“ елементъ въ културния ландшафтъ. Презъ XIII в. венецианцитѣ сж вече въ Солунъ, Кавала и др. и отъ тукъ по теченията на македонскитѣ рѣки тѣхното културно влияние се чувствува доста на северъ. По р. Струма напр. достигнали до гр. Мелникъ (внесали соль, масло, манифактура и оржжия, а изнасяли жито и ечемикъ)⁶. Вѣроятно е нѣкои, църквища и магазини по споменатитѣ мѣста да сж още отъ това време, понеже дубровнишкитѣ търговци сж имали право да строятъ

¹ I. S a k a z o v, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte u. s. w. S. 82.

² П. Мутафчиевъ, цит. съч., стр. 106 и 142.

³ Пакъ тамъ стр. 106.

⁴ Знае се, че и до днесъ нашитѣ манастири сж запазили до нѣкжде характера си и на голѣми стопански единици.

⁵ Културното влияние на Дубровникъ (Рагуза) по българскитѣ земи започва къмъ 1000 год. споредъ I. S a k a z o v, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. S. 146.

⁶ I. S a k a z o v: цит. съч., стр. 155.

свои църкви и дюкяни навсѣкжде, гдето пожелаатъ¹. Износътъ на българско жито отъ венецианци е ставалъ особено презъ XIII в. чрезъ българскитѣ Черноморски градове: Варна, Месебъръ (Месемврия) и Поморие (Анхиало). Въ началото на XIV в. имаме първитѣ съобщения за търговски връзки между българци и генуезци. Последнитѣ имали за срѣдищенъ градъ Созополъ, който е описванъ като „много богатъ и много населенъ“. Brognard, който посетилъ града въ 1786 г. споменава, че той е ималъ останки отъ генуезка крепост².

Презъ XIV вѣкъ износътъ на жита отъ Созополъ по „качество и цена“ не е билъ по-лошъ отъ тоя на Варна³. Явно е, че още тогава житата на Старо-Загорското поле сж били на ржщата висота както добруджанскитѣ. Всичко това показва, че земеделскиятъ ландшафтъ и презъ тая епоха се опредѣля отъ зърненитѣ храни.

Докато венецианци и генуезци, подобно на гърцитѣ и византийцитѣ, сж били въ търговски връзки съ бѣломорскитѣ ни и черноморскитѣ земи, то дубровчанитѣ, подобно на римлянитѣ въ древността, сж прониквали отъ западъ и при това равнително навътре въ българскитѣ земи. Дубровнишки колонии се създаватъ въ Търново и Видинъ⁴.

Съ тая бѣгла характеристика ние мислимъ, че поне отчасти, постигнахме посочването на сжщественитѣ моменти въ създаването на културно-географския земеобликъ на нашитѣ земи презъ Второто българско царство, а така сжщо главнитѣ ландшафтотворящи сили — български и чужди.

Следъ тракитѣ, римлянитѣ, византийцитѣ и българитѣ най-важни промѣни въ културно-географския земеобликъ на нашитѣ земи внасятъ турцитѣ. Идването на османскитѣ турци по нашитѣ земи направило превратъ не само въ политическия, но и въ социално-правния животъ, а отъ тамъ значителната, дори коренна промѣна въ културния имъ ландшафтъ. Ето защо, ние поставяме времето на турското нашествие като важна граница въ развитието на културния ландшафтъ въ българскитѣ земи, а именно, като създаване на нова, втора, културноабразионна поврхнина, всрѣдъ която оставатъ като островни възви-

¹ Пакъ тамъ, стр. 161

² I. Sakajzov, цит. съч., стр. 158.

³ I. Sakajzov, цит. съч., стр. 157.

⁴ Когато по-късно турцитѣ затварятъ Черно море, Дунава и др. пжтища за европейската търговия, тогава малката Дубровнишка република придобива отлични възможности за една много оживена търговия. Така възникватъ нейни колонии въ почти всички голѣми градове на българскитѣ земи. Спомени за тѣзи колонии вѣкове наредъ, дори до най-ново време, сж живѣли въ съзнанието на българското население. Не е изключено дори нѣкои старини въ Видинъ и Търново да сж въ връзка съ тѣхъ, още повече често се говори за складове и магазини на дубровчани въ Видинскитѣ Бабини Видини кули.

шения (инзелберги) да личатъ само нѣкои „чужди“ елементи всрѣдъ културния ландшафтъ.

Съ идването на турцитѣ, както ни учи историята, биватъ унищожени много наши села и градове, особено тия, които лежатъ на пѣтищата, тъй като турскитѣ завоевания сж ставали винаги въ посока на главнитѣ пѣтища¹. Като заселнически елементъ турцитѣ идватъ по нашитѣ земи следъ войскитѣ. Сега една частъ отъ българското население бива избита, а друга — принудена да се оттегли въ планинитѣ, основава нови селища, докато турцитѣ оставатъ въ низинитѣ. Така турцитѣ промѣнятъ най-напредъ поселищнитѣ отношения, които отчасти и до днесъ сж типични за нашитѣ земи.

Втора промѣна въ ландшафта турцитѣ внасятъ съ разпредѣлението на земята. Феодално-религиозния (напр. т. н. вакѣвски имоти) елементъ, който турцитѣ внасятъ при разпредѣлението на земята е билъ отъ голѣмо значение. Българското население остава почти безъ земя и това засилва бѣгството му къмъ горитѣ и планинитѣ, гдето все още е имало гора за ново изсичане. И сега започва едно второ голѣмо изсичане на нашитѣ гори, което по политически и стопански причини, въ постепенно усилване (особено презъ кърджалийско време—1800 год.), придава днешния видъ на безгористостъ на почти всички планини по нашитѣ земи. Въ равнинитѣ възникватъ много нови турски селища, дори на мѣстото на унищожениитѣ или запуснѣлитѣ стари български такива. Най-вече турцитѣ се настанили, както отбелязахме, по пѣтищата, минаващи презъ Маричината низина, Македония (по Вардара), по Бѣломорието и Източна България. Затова и останкитѣ отъ турско време въ културния ландшафтъ трѣбва да се търсятъ най-много по изброенитѣ български земи. Въ южно-българскитѣ земи биватъ заселени много турци колонисти отъ Мала-Азия като овчари-номади, прекарващи лѣтото въ планинитѣ, а зимата въ Бѣломорскитѣ полета.

Следъ настѣпилитѣ народностни и поселищни промѣни, а така сжщо и промѣнитѣ въ притежанието на работната земя², както ние посочихме, трѣбва да отбележимъ промѣнитѣ въ земеделския ландшафтъ и то само тия, които иматъ значение до днесъ. Най-напредъ ще споменемъ създаването на грамадни синури („междини“), които при тогавашнитѣ чести спорове сж играли голѣма роль. На мѣста у насъ тѣ сж запазени и сега, но сж въ процесъ на бързо заличаване, особено съ провеждането на комасацията. Създаватъ се голѣми стопанства, които по-късно се наричатъ „чифлици“. Нѣкои отъ тѣхъ следъ Освобождението преминаватъ

¹ Вижъ подробности въ често цитираната работа на Ив. Батаклиевъ, История на заселването и форми на селищата стр. 4.

² Вижъ подробности напр. у Йорданъ Ивановъ, Северна Македония, стр. 222 и 231.

въ рѣцетъ на български стопани, напр. въ Плъвенско, Сърско и др. По отношение на отглежданитъ култури земеделскиятъ ландшафтъ въ общи линии си остава такъвъ на зърнени храни¹, но се внасятъ и чувствителни промѣни. Така напр. не бихме могли да си представимъ днешния земеделски културенъ ландшафтъ безъ царевичата, тютюна, памука, сусама, ориза и розата, култури, чието въвеждане въ нашитъ земи става презъ турско време. Отглеждането на споменатитъ култури внася нови характерности въ културния ландшафтъ. Още отъ турско време, напр. Кочанско, Струмишко, Пловдивско, Пазарджишко сж наши оризарски краища. Подобни сж отношенията и при тютюна, който, както вече споменахме, е най-типичния за културния земеобликъ на цѣла Сръдна и Южна България. Сжщо и съ новия начинъ на отглеждането на зеленчуци чрезъ изкуствено напояване се внасятъ нови съществени черти въ ландшафтната картина. Въ овощарството се правятъ сжщо нѣкои нововъвеждания. Въобщо, земеделието прави нѣкои успѣхи, но тѣ сж незначителни въ сравнение съ тия въ Западна Европа. За ландшафта на нашитъ планини и полета, презъ тая епоха, съ следи до най-ново време, е било отъ значение животновъдството, практикувано отъ пастири-номади².

Но най-трайни следи отъ турско време въ съвременния културенъ ландшафтъ у насъ оставатъ въ типа и физиономията на селищата и то предимно въ градскитъ селища, понеже тукъ турцитъ сж били въ най-компактни маси.

Започнатото отъ градоветъ поориенталчване отъ турцитъ и гърцизиране чрезъ църквата отъ гърцитъ, намиратъ решителенъ отпоръ всрѣдъ българското село. Турцитъ, по причина на тѣхния религиозенъ и правовъ редъ, проявили своята строителна дейность въ обществено-религиозна насока. Като създател на културния ландшафтъ при тѣхъ се явява частната инициатива на отдѣлни богати лица: султани, везири, паши и едри земевладѣлци. Бързо на мѣстото на църквитъ възникватъ бѣлитъ, високи и „елегантни“ минарета (така страстно описвани отъ чужденцитъ и до днесъ), на мѣстото на българскитъ селища се строятъ турски съ кервансарай, ханове и др. По рѣкитъ се строятъ

¹ Напр. Paolo Giorgi въ 1595 г. казва, че България е житницата на Турция. Вижъ I. Sakăzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, стр. 197. Презъ XVI и XVII в. се явява нежелание за работа у българитъ поради ограбването имъ. Пжтешественици описватъ обширни пустѣещи се области въ нашитъ земи. Знае се, че не по-малко за това допринасятъ и кърджалиитъ, които оплякватъ и опожаряватъ страната така, както никоя друга страна въ Европа.

² Интересни подробности вижъ у I. Sakăzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, стр. 207—208 и Д. Ярановъ, *Бѣломорска Тракия и Приморска Македония*, стр. 128.

мостове ¹, а по пжтищата кули за охраняване на мостоветъ и др. Една попжтна кула и до днесъ напр. е запазена въ училищния дворъ на чисто българското село Велчово — на р. Видима, Троянско. По време на размирицитъ въ турската империя се строятъ много кули за защита отъ разбойници и т. н. Влизането въ контактъ съ Сръдноевропейскитъ държави и Русия дава възможность турцитъ да започнатъ модерно укрепяване на селищата и особено на граדותъ. Ние вече обясняхме, че въобще въ турско време подъ градъ (касаба) се разбирало укрепено селище. Турскитъ окопи, насипи и крепостни стени до скоро бѣха, а на мѣста и днесъ още сж отъ сжщественно значение за градския планъ и физиономия на селища като Плѣвенъ, Русе, Шуменъ, Видинъ, Никополъ, Свищовъ, Силистра, Скопие, Охридъ и др. Името „Табия“ и до днесъ се споменава въ Плѣвенско, Русенско Силистренско и др.

Създали една голѣма войска, турцитъ имали постоянно нужда отъ много желѣзо и др. метали. Тѣхъ тѣ получавали и отъ българскитъ земи. Работната ржка е била много често българска подъ ржководството на саксонски рудари, напр. въ Кратовско, Чипровско, Етрополско и др. И до днесъ следи отъ това рударство сж типични за ландшафта на тия краища. Напр. почти по всички планински склонове около Чипровци и съседнитъ му села се виждатъ голѣми изкопи (рупи) отъ нѣкогашното рударство. На мѣста сж запазени голѣми купища сгурия, а на други следи отъ стари самокови. Пѣсжитъ на р. Огоста се промивали за получаване на злато, като за това свидетелствуватъ грамадитъ отъ камъни, натрупани по брѣговетъ на рѣката къмъ селата Дълги-дѣлъ и Говежда. Нѣкои мѣстни названия сжщо напомнятъ за рударскитъ занятия на населението. Такова е напр. с. Желѣзна ². Подобни краища съ следи на упадналъ рударски ландшафтъ намираме още на много мѣста, напр. Самоковско, Троянско, Киткапланина (Али-ботушъ) и др. Имената на селата Голѣма и Малка Желѣзна (Троянско), Голѣмъ и Малкъкъ Самоковъ и др. ни напомнятъ за нѣкогашно рударство.

Отъ многото описания на граדותъ по българскитъ земи отъ XV дори до XIX вѣкъ (особено интересни сж описанията на Хаджи Калфа и Евлия Челеби отъ XVII в.) виждаме, че въ тѣхъ сж изградени хубави джамии, голѣми кервансараи, имарети и ханове, много бани-хамами, хубави чешми и водоскоци,

¹ У насъ и до днесъ сж запазени много мостове отъ турско време, напр. въ Харманли, Свиленградъ и др., но особено е прочутъ Кадинъ мостъ (1470 г.) на р. Струма.

² Хубаво описание на културногеографскитъ промѣни въ земеоблика на Чипровския рударски край намираме въ работата на Ив. Дуичевъ, Чипровецъ и възстанието презъ 1688 година. София 1938 г., Стр. 6, 21 и 22.

но улицитѣ сж били безъ настилка, хората сж живѣли въ малки кѣщи, най-често покрити съ дѣски, стениитѣ направени отъ плетища, измазани съ калъ или построени изцѣло отъ дърво¹.

Едва въ XVII вѣкъ започналъ бавно да се пренася отъ югъ къмъ северъ грѣцко-ориенталскитѣ градеж на двуетажни кѣщи. Започнали да изчезватъ дѣсчениитѣ покриви и се замѣстватъ съ керемидени². Тоя видъ кѣщи и градежъ намѣрили широко приемство всрѣдъ нашето планинско население, особено по Стара-планина, Срдна-гора и Родопитѣ. Ние, обаче, предполагаеме, че въ нѣкои наши краища като Троянско напр. тая кѣща е мѣстно явление и не непременно повлияна отъ срѣдиземноморскитѣ видъ кѣща³.

Сега съ нѣколко думи искаме да засегнемъ въпроса за българитѣ и тѣхното влияние въ изграждането на културния ландшафтъ презъ времето на турското владичество. Мнозина наши и чужди историци и стопановеди казватъ, че турцитѣ не били годни нито за земедѣлие, нито за индустрия, а за управление, и че стопанскитѣ животъ, лѣгналъ изключително въ рѣцетѣ на българитѣ. Други казватъ, че българскитѣ народъ е билъ най-трудолюбивия между всички други народи въ Турция (Думи на Липранди)⁴.

Знаемъ, че българитѣ заселватъ планинскитѣ покрайнини и тукъ тѣ преуспѣватъ въ стопанско отношение по нѣколко причини. Първо, обикновено това планинско население е получило отъ турската власть известни привилегии, значението на които било голѣмо. Това означавало преди всичко засилване на българскитѣ народностенъ елементъ. Онѣзи селища, които били привилегировани, започнали да растатъ бързо поради голѣмитѣ облекчения въ стопанскитѣ и религиозния животъ, а съ това изпъквала и по-голѣмата възможность да се прояви личната и обществена дейность. По тоя начинъ населението могло да си създаде завидна материална култура. На второ мѣсто е важно обстоятелството, че въ борбата да промѣни тежкитѣ условия, които му предлага суровата планинска природа, българинътъ е промѣнилъ и самия себе си. Тукъ въ планинитѣ се създаватъ българитѣ планинци (старопланинци — балканджии, срѣдногорци, родопчани, рилци, осоговци и др.), които

¹ А. Иширковъ, Характерни черти на градоветѣ и т. н., стр. 5. Излишно е да изброяваме голѣмото „наследство“, което нашитѣ градове притежаватъ отъ тази епоха, понеже и до днесъ то попада въ погледа на всѣки посетителъ, особено въ градоветѣ на земитѣ ни освободени следъ 1912, 1918 и 1941 г. въ т. н. „нови земи“. Отчасти на тоя въпросъ ние вече се спрѣхме въ главата за селищата.

² А. Иширковъ, цит. съч., стр. 5.

³ По тоя въпросъ специално ще се изкажемъ на друго мѣсто.

⁴ Сравни у I. Sak a z o v, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, стр. 197.

сж продуктъ на ландшафта, който сж обитавали¹). Отъ тамъ тѣ по-късно пренесоха своя битъ и въ равнинитѣ. Тѣ сж и които запалиха първата искра за Освобождението. Малкото пкъкъ българи, които останали да живѣятъ въ равнинитѣ всрѣдъ турцитѣ биватъ избити или пкъкъ съ течение на времето потурчени или помохамеданчени (напр. българомахеданитѣ). Отъ последнитѣ оставатъ джамиитѣ напр. още типични за селата на Родопитѣ и нѣкои краища въ Македония. Запазването на българитѣ, казва Burchard² се дължи не само на църквата имъ, но и на земеделската способностъ, която става причина тѣ да бждатъ търсени отъ турцитѣ и заселвани около владенията имъ по дветѣ страни на р. Марица. Тия заселвания продължаватъ чакъ до Освобождението по всички наши равнини и полета, а съ други ритъмъ тѣ продължаватъ и днесъ дори. Но тия българи не се загубвали, както тѣхнитѣ дѣди останали въ равнинитѣ по време на турското нашествие, понеже тѣ сж дошли вече много школувани отъ живота въ планината. Тѣхно дѣло е обработването на българската земя и превръщането на цѣлия земеделски ландшафтъ въ по-културенъ. Тѣ създаватъ и голѣма частъ отъ българскитѣ села около чифлицитѣ на турскитѣ голѣмци. Една голѣма частъ на тоя потокъ отъ българи се заселва въ градоветѣ. Тукъ, като занаятчи, тѣ създаватъ своитѣ мощни еснафски сдружения. Занаятчиитѣ градятъ хубави кѣщи и дюкяни и отъ тогава се създава „българска занаятчийска махала“ напр. въ Ловечъ, Плѣвенъ, Пловдивъ, Русе и др. Като търговци или занаятчи българитѣ отъ Копривница, Панагюрище, Котелъ, Елена и др. създаватъ въ изграждането на своитѣ селища български стилъ на строежъ. Съ развитието на занаятитѣ и търговията въ турската държава се създаватъ пазаритѣ. Съ право бележи Burchard³, че у насъ все още пазарътъ и занаятитѣ сж повлияни още отъ турско време: всичко се остава на открито, публично. Отъ турскитѣ пазарищата на закрито (безистени) има и днесъ останали въ Съръ, Скопие, Карлово и др. Подъ турско влияние е строенъ и стария, изгорѣлъ и замѣстенъ съ новъ, покритъ мостъ—пазаръ на р. Осъмъ въ Ловечъ. Мѣстото и времето не ни позволяватъ сега да се впуснемъ въ по-голѣми подробности при проследяване процеса на създаването на културния ландшафтъ у насъ въ турско време. Ролята на църквата, напр. и въобще религията (макаръ че въ края на турското господство да е подложена на преследване) е сжщо голѣма. Създаватъ се много манастири, църкви, параклиси и оброчища, които на мѣста сж отъ сжщественно значение за есте-

¹) Благодарение на тая борба съ природата тѣ сж станали предприемчиви, будни, сръчни, учинлюбиви и т. н.

²) A. Burchard, Die Thrakische Niederung und ihre anthropogeographische Stellung zwischen Orient und Okzident. Geogr. Anzeiger. 1930 стр. 248.

³) Die Thrakische Niederung, стр. 250.

тическата стойностъ на ландшафта, напр. въ Ломско оброчищата и др. Не трѣбва да се забравя, че религията е била за българина най-здравата упора за придържане къмъ старитѣ порядки, а съ това и запазване, особено въ селата и областта на земедѣлието, нѣкои сжществени черти отъ стария културенъ ландшафтъ. Разбира се, че тия черти въ известни отношения трѣбва да сж се запазили и при българомохамеданитѣ, но за тѣхното издирване и установяване ни трѣбватъ проучвания¹.

Съвсемъ други възможности за създаването и пресъздаването на културногеографския земеобликъ по българскитѣ ванетъ настѣпва съ тѣхното освобождение. Последното идва на етапи, а отъ тамъ и различието въ културния ландшафтъ, което е обусловено въ известна степенъ отъ културното състояние на населението, а не само отъ физикогеографския процесъ. Но по тия въпроси ние направихме необходимитѣ характеристики още въ началото на изложението ни.

Съ Освобождението идва единъ новъ правовъ и държавенъ редъ, който допринася за една цѣлостна промѣна въ културноландшафтната картина². Това, което българинтѣ можа да изгради за 65 години свободенъ животъ и съ което очуди всички е отразено въ днешния културенъ ландшафтъ на земята му. Сжщественитѣ черти отъ процеса на създаване на ландшафта въ българско време ние вече посочихме въ съответната частъ „кой и какъ създава културния ландшафтъ“.

Въ заключение ще допълнимъ характеристиката съ още нѣкои примѣри и уяснения. Лесно е да се признае, че Дунавска България и Маричината низина, като културни срѣдища на днешна България, иматъ много голѣмо значение за нея. Тѣ сж най-голѣмитѣ български ландшафти и иматъ отлични предпоставки и възможности да асимилиратъ култура и да я разпространяватъ, благодарение на тѣхното преходно положение и най-голѣма близость до културна Европа³.

¹ А. Вирхардъ въ иначе интересната си статия Die Thrakische Niederung u. s. w. не ни дава развитието на ландшафта въ цѣлостъ, а се задоволява да започне съ турското владичество. Той казва, на стр. 244, че турското робство несправедливо е продължило въ българскитѣ земи срѣдно-вѣковнието съ цѣли петъ вѣка, а съ това сж заличени много исторически следи, а може би това му дава основание да започне съ пълното анализиране на тая епоха. Освенъ това, той изказва цѣлъ редъ мнения, съ които не се съгласяваме, но за това ще се спремъ при другъ, по-удобенъ, случай.

² Н. Wilhelmu, Hochbulgarien I, S. 226, казва, че съ премахването отъ една страна на турското господство, а отъ друга на безимотната рая сж дадени сжщественитѣ предпоставки за промѣни въ културния ландшафтъ на Освободена България.

³ Знае се, че Освобождението на България въ 1878 год. завари нашата кжша много примитивна—такава почти, каквато е била въ предисторическо време. Въ Сев. България отъ р. Ломъ до Свищовъ и на югъ до Фердинандъ — Червенъ Брѣгъ — с. Батакъ (Свищовско) отъ 32,000 кжши, кржгло 20,000 т. е. 61%₀ въ 1888 г. сж били уземници — бурдеи (безъ кжшитѣ на

Днесъ новоосвободенитѣ земи въ културното догонване на старитѣ такива, биватъ подпомагани отъ последнитѣ. Държавата, въ своята строителна политика, като мощенъ създател на културния ландшафтъ допринася за неговото културно изравняване. Така, ние сме свидетели, какъ въ последно време нѣкогашнитѣ „нови земи“ въ Родопитѣ и порѣчието на р. Струма само за 30 годишенъ свободенъ творчески животъ отидоха толкова напредъ въ културното пресъздаване на ландшафта, че днесъ съ право минаватъ съ Дунавска България и Маричината низина за „Стара България“ и участвуватъ въ изграждането на „новитѣ земи“: Бѣломорието¹, Македония и Поморавието. Най-после за да бждемъ последователни трѣбва да посочимъ, че отъ Освобождението насамъ България се развива подъ ново културно влияние, а именно това на Западна Европа и Русия. Докато последната въ началото на свободния ни животъ е упражнила известно културно влияние, то днесъ България е изцѣло подъ влияние на западноевропейската култура. На нея се дължи бързото изчезване на „ориенталщината“ отъ нашитѣ земи. Културно-индустриалниятъ Западъ влияе, понеже той има какво да вземе и даде на насъ, докато Ориента не може нито едното, нито другото. Европейското влияние най-силно се чувствува въ създаването на нашата столица — София, която е най-важния пунктъ всрѣдъ българскитѣ земи и е най-голѣмиятъ ни културенъ и стопански центъръ. Като се има предвидъ центробѣжното излизане на шосета и ж. п. линии отъ нея по посока на главнитѣ рѣки (Марица, Искъръ, Нишава и Струма, а чрезъ последнитѣ две и къмъ Вардара) и проходи (Гинцики, Ботевградски и др.) ясно е защо тя дава „тонъ“ на цѣлокупния животъ въ българскитѣ земи. Съ това София допринася за културното единство въ ландшафта на нашитѣ земи².

Разбира се, че въ това отношение на мѣста тая роль и се отнема отъ голѣмитѣ градове като Пловдивъ, Варна, Скопие, Русе, Плъвенъ, Бургасъ, Стара-Загора и др.

околийскитѣ центрове). Вижъ подробности у Г. Гунчевъ, Българскитѣ селища, стр. 271 и Уземнитѣ кѣщи въ Дунавска България, стр. 1—76. Днесъ пѣтникътъ изъ тия части на Дунавска България остава поразенъ отъ голѣмия, гигантски бихме казали, напредѣкъ, който е достигнатъ по отношение на жилищната и селищната култура на българина. Не е по-малкъ тоя прогресъ и въ Маричината низина.

¹ N. Krebs, Die anthropogeographischen Räume der Balkanhalbinsel, Penck — Festband 1918. S. 319, напр. пише, че ландшафтътъ на Бѣломорието за 1918 г. е по-малко култивиранъ отколкото въ древността, за което сведочатъ многото развалини на водопроводи и др. Днесъ, разбира се, ландшафта е обхванатъ отъ процеса на пълно пресъздаване.

² J. Gellert предлага въ работата си Die politisch — geographische Entwicklung und Struktur Bulgariens, S. 26, заради това важно и господствующе положение на София всрѣдъ българскитѣ земи, днешната българска държава да се нарича, за разлика отъ Първото и Второто български царства, „Високобългарско царство“, още повече, че София лежи въ „Висока България“.

З а к л ю ч е н и е

И така, културниятъ ландшафтъ на българскитѣ земи трѣбва да се схване като полигенерационенъ т. е. полученъ отъ много културни напластявания. Въ процеса на създаването му могатъ да се отличатъ следнитѣ генерации: 1. тракийска, 2. грѣцка, 3. римска, 4. византийска, 5. българо-славянска, 6. турска и 7. новобългарска-съвременна. Освенъ това, трѣбва да подчертаемъ, че културниятъ ландшафтъ на настоящето изглежда не като нѣщо завършено, а като нѣщо постоянно пресъздаващо се. Всѣко ново откритие и изнамиране, всѣка нова стопанска и правова реформа ни поставя въ положение да можемъ отново да пресъздадемъ културния ландшафтъ.

Всѣки културенъ периодъ намира своя характеренъ изразъ не само въ стила на изкуството, но сжщо така и въ стила на ландшафта¹.

Единъ ландшафтъ може да е създаденъ презъ единъ културенъ периодъ, други презъ нѣколко такива, какъвто е случаятъ съ тоя на нашитѣ земи.

Никога, обаче, сжщността на единъ културенъ ландшафтъ не може да се разбере по единъ описателенъ пжтъ, резултатъ на едно поврхностно наблюдение. Това може да стане само чрезъ разумното му изследване като една законообразно обусловена форма, подлежаща на постоянно развитие.

Ржководени отъ тия мисли предполагаеме, че успѣхме поне въ най-общи черти да посочимъ какъ всички културно-политически промѣни, на които сж били подложени нашитѣ земи, сж получили отражение въ културно-географския имъ земеобликъ.

¹ N. Creutzburg, Über den Werdegang von Kulturlandschaften, S. 425

Kulturlandschaft

Begriff, Charakteristik und Analyse unter Berücksichtigung der bulgarischen Länder

von

Ignat Penkov

(Zusammenfassung)

Der Begriff „Landschaft“ ist erst in den letzten 10—15 Jahren in Bulgarien eingeführt worden. Grosse Verdienste für die Popularität und die Erklärungen der geographischen Bedeutung „Landschaft“ hat sich Prof. Batakiev erworben.

Wie man aus dem Titel unserer Arbeit ersehen kann, besteht sie aus zwei Teilen. Im ersten Teil haben wir zum ersten Mal in der bulgarischen geographischen Literatur den Versuch gemacht, den Begriff „Kulturlandschaft“ ausführlich zu behandeln, und zu gleicher Zeit auch eine vollständige Charakteristik und Analyse mit zahlreichen Beispielen aufzustellen.

Im zweiten Teil unserer Arbeit machen wir den Versuch eine Erklärung über den Werdegang der Kulturlandschaft der bulgarischen Länder zu geben. Wir haben hierbei folgende Ergebnisse erzielt:

1) Die wichtige geopolitische Lage der bulgarischen Länder, ihre Physis und die stürmische geschichtliche Entwicklung des Landes, haben der Kulturlandschaft einen allmählichen Werdegang ohne Unterbrechung nicht erlaubt. In dem Werdegang der Kulturlandschaft sieht man deutlich, dass sie einen poligenerationen Charakter besitzt, d. h. dass sie in mehreren Kulturperioden gebildet wurde u. z.: a) vorgeschichtliche, b) thrakische, c) griechische, d) römische, e) byzantinische, f) bulgarisch-slavische, g) türkische und h) neubulgarische oder gegenwärtige.

Hier muss noch gesagt werden, dass der Ablauf des Werdeganges zweimal fast völlig unterbrochen wurde. Infolgedessen kann man von zwei Kulturabrazionsflächen sprechen im Sinne Hugo Hassingers, der diesen Begriff verwendet u. z.: a) nach der Völkerwanderung und b) nach der türkischen Besetzung.

2) Am meisten hat das bulgarische Volk durch sein gesellschaftliches und genossenschaftliches Leben und der bulgarische Staat zur Umwandlung und Neugestaltung des Kulturlandschaftsbildes der bulgarischen Länder beigetragen. Dieser Beitrag ist besonders gross nach der Befreiung Bulgariens. Heute geht der Werdegang in voller Blüte weiter.